

U, 0148. II.

авторства. С. Шелухин

U 6148/II

337

Проф. СЕРГІЙ ШЕЛУХИН

ДО ВИВЧЕННЯ „РУСЬКОЇ ПРАВДИ“

ЗШИТОК II

УРИВКИ З НАРИСІВ З ДОДАТКОМ
ДО I-ГО ЗШИТКУ

ПРАГА 1934

НАКЛАД АВТОРА

54(00)

21.6148/II

Д О В И В Ч Е Н Н Я

"РУСЬКОЇ ПРАВДИ".

49-65 статті Карамзинського списку.

Зшиток 2.

197052.

I.

В системі Руської Правди 49-65 ст. Карамзинського списку знеохочуть до себе дослідників великими й не зрозумілими обрахунками приплоду й урожаю. При математичній перевірці чисел ті обрахунки виходять не відповідаючими арифметичним почисленням і творять вражіння чогось неймовірного, фантастичного, дивовижного. Тому цих статей Р.П. майже ніхто не бере в серйоз, а дослідники просто ігнорують їх. Проф. Володимирський Буданов обмежився приміткою: "Етот расчет приплода лишь примерный; нет никакой вероятности, чтобы взыскивался подобный расчет в действительности"! Проф. Срезневський висловився, що це вигадка досужого писарки. Проф. В. Сергеевич тієї думки, що це фантастична викладка, яку хтось вніс у Русь.Пр., не розуміючи, що це і нащо! Проф. Л. Білецький в поки-що рукописній праці над списками Р.П. визнав, що зі всіх авторів розвідок над Русь.Пр. "тільки двоє поставилися серйозно до 49-65 ст. Кар. сп. Р.П. - проф. Калачов та проф. Шелухин". Калачов гадає, що ці статті відносяться до цивільного права і вказують на віддачу господарки над землею, худобою, бжолами до чужих рук на 9-12 років, з почисленням приплоду од скоту й прибутку з урожаїв, як норми для договорів аренди. На мою думку тут річ іде про опеку й опекунський обрахунок. Я зробив точні почислення і виправив похибки. Про це річ далі. Логічна цілість цього відділу після поправок і юридичних пояснень

Прим. Зшиток I-й про 70-73, II 9-12 I. й ін. ст. Кар. сп. Р. П. надруковано в Наук. Збір. Україн. Унів. в Празі, присвяч. П. Презид. ЧСР. проф. Т. Масарикові в 1930. р., й окремою відбиткою. Цей другий зшиток про 49-65. ст. був предметом спеціального доповіді автора в Академіч. Зібранні Правнич. Факульт. Українського Вільн. Унів. в Празі. -

В цій праці є кілька наукових новин, як подання правдивих почислень у відділі 49-65 ст. Русь.Пр. Кар. сп., нова інтерпретація відділу й органічний зв'язок його з цілістю Р.П., роль Тріпартитуму магістра Степана для вивчен-

стає реальністю й кидає світло й на всю Русь.Пр., розкриває багато темного й спірного і відслонює шлях до дальших наукових розвідок.-

В Троїць.сп.Р.П. цих 17 статей немає, а в текст Карамз. сп. як видно зі змісту сусідніх 48. та 66.ст., їх, очевидно, було вписано пізніше вставкою з окремого запису. В старі часи необхідніше заучували на пам'ять. Так було у Греків, у Римлян, у Кельтів, так було і в Українців. У Греків для легшого засвоєння й твердішої пам'яті писали віршами й географію. Напр., Скіми з Хіосу коло 90 р. перед Хр., Діоніс в ІІв. по Хр. В римських школах XII. рим.табл.вчили на пам'ять. В українському праві ми маємо багато норм римсь.права. Проф. Сергєевич перший звернув увагу, що 13 ст. договору Київського кн.Олега з Греками 911.р. є "буквальним перекладом римсь.тексту з XII таблиць", про спадщину. /Лек.и изслед.по древ.исторіи русь.права", СПб., 1910, с.659/. Олег тоді був побідником над Греками, тому вписав у договір норми "по закону руському" /5 ст. дог./. 13 ст. про спадщину має охороняти інтереси Русь правом руським. А цей "русський" закон, як бачимо, уявляє собою рецепцію з XII римсь.таблиць! Як це сталося? Її занесли в Київ кельти *Auttheni*, Русь, як норму, заучену на пам'ять. В Галлії з часів Цезаря заведено було римські школи, а далі і в Норіку, і в Мезії. Київська Русь, прийшовши з Галлії в Україну коло VII-VIII.в. по Придунайщині через Нарік та Мезію, принесла Слов'янам Українцям кельто-греко-римську культуру, а з нею й засвоєні нею норми XII римсь.таблиць. На Україні теж надолужували пам'ять. Левассер де Боплан в описі України *Description d'Ukraine* Руан, 1660.р./ каже, що українські вчені розповідали йому про дуже старі часи, події, традиції з пам'яті, бо через напади кочовників не можна було мати бібліотек.

Думаємо, що і Русь.Пр. заучували на пам'ять. Дехто по тім записував текст її з пам'яті, чим і пояснюється велика кількість різних відмінок між собою списків. Удержати в пам'яті 17 статей з почисленням на сотні тисяч не можна.

ня Р.П., й т.ін. Через брак коштів праця лежить вже 6 років, а тим часом почали на неї посилатися в учених розвідках про Р.П., вказуючи на прослуханий доклад. В 1932.р. Голова Наук.Тов.ім.Т.Шевченка у Львові акад.Студинський написав мені, що праця буде надрукована кінцю 1933.р. Минула вже половина 1934.р., а книжка, де була б і моя праця, все ще не побачила світу. Маю старий вік і хочу опублікувати її за життя, щоб прочитати наукову критику. Друкую хоч літографським способом і буду дуже вдячний за вказівку помилок. Прошу вибачити технічні хиби, що викликані недосконалістю літографського друку.

Сергій Шелухин.

Їх було записано на окрему замітку й один з складачів списку Р.П. завів їх для повноти в список, що зветься нині Карамзінським.

Звичайно кажуть, що рахунок приплоду й вартости свиней овець, кіз у сотнях тисяч є фантазією, а не реальністю. Це велика помилка. Почислено скот, який перейшов у хазяйстві на протязі 12 років. Арабський письменник Ібн-Русте /початок X.в./ в "Книзі дорогих скарбів" пише: "Межи краєм Печенігів та Краєм Словян /Українців/ 10 день шляху,.... який іде од Печенігів до їх краю степами, через потоки та густі ліси ... Словяне з дерева роблять посуд, подібний до кухлів, і в них водять бжіл та переховують мед ... Вони пасуть свиней, як отари овець ... Більше всього сіють просо". /Видання Гаркаві. Див. у М. Грушевського "Джерела до історії України-Руси", Львів, 1895.р./.

Масмо по за всяким підозрінням свідоцтво, що в давнину в Україні були розвинені свинарство, вівчарство, бжолярство і рільництво. Свиней було багато, як і овець. Коли були ці інтереси, то існували й відповідні норми звичаєвого права для координації й упорядкування їх ради соціальних цілей. Без цих норм життя обійтися не могло, бо ці інтереси реальні тому й унормування їх було абсолютно необхідним. Любов Українців до свинини й сала річ загально відома. Скіфи, як пише Геродот /У.в. до Хр./, свиней не розводили, не їли і в жертву богам не приносили /Кн. У. 63/. Це забезпечувало для словян їх свиноводство від грабунків і сприяло розведенню свиней навіть величезними черідками, як отари овець. Свиняча шкіра була потрібна на постолі, щити, колчани, кульбаки /для сидел/ і ин. Все це необхідности, які вимагали розплоду свиней, і було б дивним, коли б свиней не розводили у великій кількості. Таким чином, великі почислення свиней в Р.П. за 12 років річ природна, а не дивовижа й не фантазія. В рахунках 49-65 ст. масмо почислення в господарстві овець, кіз, свиней, бжіл, коней, худоби, хліба, сіна - все необхідне, зайвого нічого сенько.

В цих 17 статтях є речі, які самі ставлять питання й самі наводять на розгадку й ціль почислень. Напр., рахунки виведено на 12 років і не на одну якусь річ та початкову основну одиницю, а на різні речі й на різні початкові одиниці для кожної з них на 12 років. Пораховано кобил, лошиць і жеребчиків, а коней ні, хоч вони, без сумніву, були, тільки нащось їх виключено з рахунку. Названо вдову і дочку з "сирітським вирядком" для них. У всіх випадках трясуться про реальности господарства і вказано, що це село. У відповіді на всі 17 ст. цього відділу Р.П., який уявляє собою цілість логічну, юридичну, господарську, економічну, мусять знайти собі розяснення і вказані тільки що особливости.

Перевірка почислень 49-65 ст. Карамз. сп. Р. П. приво-
дить до переконання, що складач їх був добрим рахівником,
а не досужим писаком, чи якимось жартівником, і легко опе-
рував над числами на сотні тисяч. Почислення вимагали ба-
гато праці, знань й часу. По дурному такі речі не роблять-
ся. Метод розрахунків досвідний, звязаний зі знанням при-
роди, животноводства, господарської практики. Тому ці ра-
хунки, як відповідаючі дійсності й оперті на досвіді та
практиці життя, стали нормою звичаєвого права, зафіксовано-
го в Русь. Пр., як правова норма практики. Помилки в числах
наробили переписувачі, мабуть, через те, що знаки цифр писа-
но було літерами з тілками. Але хибні числа виправляють-
ся. Після цього текст статей стає органічною частиною Р.
Правди. Сміємо думати, що ми знайшли і помилки і поправки
на них, після чого ст. 49-65 Кар. сп. Р. П. набирають собі
точности, наукового інтересу, можливости базуватися на них
для висновків і дають новий матеріал, правдивий, а не калі-
чений, для правника, історика, соціолога, економіста й ін. до-
слідників. Картина тогочасних умов життя, що виходить із
тексту тих статей, оживляє Русь. Правду, розкриваючи заві-
си над соціальною і господарським життям, над інститутом
спадщини й опеки, над питанням про кметів, бояр, дружинни-
ків, смердів, над феодалізмом в Україні, над хазяйством з
закупами, холопами й т. ін. Нові факти стають ключем для
розрішень, дають ясність незрозумілому, спірному і стара
пам'ятка українського права робиться більш ясною, цікавою
й промовляючою. Добросовісно думаємо, що в цім не помиля-
ємося, тому тільки й пускаємо в світ цю працю.

II.

Раніш, як прийнятися за 49-56 ст., мусимо зробити дея-
кі уваги, необхідні для повнішої інтерпретації нашої па-
мятки.

В Русь. Пр. маємо переважно норми звичаєвого права. Пра-
вові норми - це зовнішні соціальні примусові правила для
координації, підпорядкування, улаштування таких інтересів,
в області яких можуть виникнути спори, сутички між людьми
в їх взаємовідносинах. Без права було б неможливим соці-
альне життя. Норми звичаєвого права творить правосвідомі-
стість народу в звязку з матеріальними умовами його життя,
побуту, взаємин. Добре вирішення чи розв'язання якоїсь спра-
ви, коли відповідає правосвідомості народу, входить у прак-
тику й перетворюється в норму звичаєвого права. Таких зви-
чавих норм, які відносилися б до неіснуючих чи не реальних
інтересів, у звичаєвому праві не може бути вже по самій йо-
го природі. Тут фантазій не буває. Воно завше реальне. В

тим випадку, коли нарід переймає од когось чужу норму, вона або відповідає його правосвідомості, або ж він переробляє її для себе, відповідно своїм психології, світоглядом, правовій культурі думання й матеріальним умовам життя.

Тому звичаєве право: 1/завше є правом національним і 2/в ньому не буває норм безцільних, без предметних, не реальних або незв'язаних із побутом народу. В звичаєвому праві, як в дзеркалі, відбивається дійсне життя народу. Це мусимо ніколи не спускати з ока при розміркованнях над відділом 49-65.ст.Р.П.Кар.сп.

Для вивчення і зрозуміння Русь.Пр., як пам'ятки звичаєвого права українського народу, навіть в частинах рецезованих, потрібне студіювання над правовою культурою й правосвідомістю української нації, над впливами на неї та над умовами її життя в часи народження, розвитку й чинности норм права. Без цього знання було б неможливим уникнути помилок в інтерпретації, бо вона повинна відповідати часам народин і життя норми.

З яких і для яких саме, чи при яких саме матеріальних умовах життя українського народу часів Київської Русі утворилися правові норми 49-65.ст.Кар.сп.Р.П. й які саме інтереси та взаємовідносини викликали потребу тих норм - це ще й досі в науці не з'ясовано. Мало того. Серед учених, як ми вже згадали, існує сумнів навіть в серйозности цих статей, а є й така думка, що в них величезні почислення на 12 років розплоду овець, кіз, свиней, коней, скоту, бжіл, урожаю хліба, сіна зроблено грамотієм з своєї фантазії. Побачимо на ділі, що це зовсім не так.

Коли ми підійдемо до Р.П. з вимогами тих умов, у яких твориться й живе звичаєве право, і з тими методами вивчення її, які ми вказали в першому зшитковій праці, то загадкові норми й їх почислення стають життєвою промовляючою реальністю старих часів України, розкривають свій дійсний зміст та цілі і ясно промовляють не як чиясь фантазія чи вигадка, а як побутова дійсність давнього звичаєвого українського права, чинного в зв'язку з умовами життя не тільки в часи Русь.Пр., а й перед ними, бо в неї увійшли й норми давнішого за неї звичаєвого права нації. Інакше й бути не могло, бо звичаєве право дуже консервативне, тому, коли норма зафіксована в XI.столітті, то взагалі можна прийняти існування її й у VIII., IX. і X. століттях. Норми спадкового права в Україні, напр., в Русь.Пр., в Литовсь.Стат. і в Xт.І ч.св.зак. аж до 1917.р. для губ.Полтавської та Чернігівської в основі спільні.

Джерела часів близьких до Русь.Пр., сучасних їй і наступних виразно свідчать, що український нарід вже до

Русь. Правди мав високу ступінь правової культури, яку творив собі національно, і що матеріальні умови його життя незмінно й невідступно вимагали існування норм права для масткових інтересів, зв'язаних з природою краю, з військовою організацією населення, з операціями війн, з бойовою організацією торгу, з міжнародними зносинами, з пробуванням населення в походах, в полоні, в торгах, зі смертю хазяїна мастку і батька родини, зі сирітством та малолітством дітей, з веденням на той час хазяйства й т.ін. Очевидно тако ж, що правова охорона й оборона цих інтересів не могла поминути контролю, відчитності й відповідальності за порушення інтересів відсутнього хазяїна чи його ще недієздатних спадкоємців, які, досягнувши повних літ, заявили б претензії і поставили б владу в необхідність розв'язати і залагодити спір. Це така потреба, що мала свою постійну практику і вже через це мусів утворитися правовий звичай, яким устанавлювалися вироблені практикою певні норми упорядкування. Це цілком ясно навіть з побіжного розгляду джерел. Національну культуру творить нарід. Він є суб'єктом національної культури. Нарід, який творить свою власну національну культуру є нацією. Правова культура є найвищим показником цивілізації нації, бо це є культура організації соціальних взаємовідносин, без якої люде були б тільки стадом. Це є культура думання, розуміння, понять, етики, чуття правди й справедливості, показник духовного рівня.

Вже перед Русь.Пр. Український нарід був осілим. Дніпро був його рідною стихією і живою артерією сполучень і зносин, для походів та торгу. Це було до прибуття Руси в Україну. Тому і давніші назви Дніпрових порогів українські і тільки далі вони й руські. Константин Порфірогенет /905-959.р./ подав, як ті, так і другі, але руські назви не зацепилися, а українські zostалися. Український нарід був войовничим, скотарським, хліборобським, торговим і мореплавним. Все це творило відповідні цьому інтереси, які вимагали правових унормовань. Найдавніші пам'ятки українського писаного права - договори Руси з Греками.-

В договорі кн.Олега 907.р. Греки мусили заплатити по 12 гривен на кожну людину з 2000 кораблів. Це було по тодішньому величезне багатство, яке з додачею вина, паволок і ін. привезеке було на Вкраїну. В договорі Олега 911-912.р.р. поставлено було умову, що кожен полонений Русин, чи то в Греції, чи то проданий в иншу країну з Греції, міг бути викупленим і вертався в Русь. Очевидно, що кошти на викуп треба було здобути дома й перш'всього з хазяйства. Ясно, що хтось дома, в відсутність хазяїна, мусів вести його хазяйство і збирати прибутки на викуп з полону,

на удержання родини й робочої сили, на податок і повинності. Коли хазяїна було вбито і зоставалися малі сироти, виникала опека, яка повинна була дбати й піклуватися, як маєтком, так і сиротами. Очевидно, що про це все мусіла мати клопіт і влада, бо інакше вона не мала б постійно потрібного їй війська, ні засобів на війну та оборону. І вона дбала за це. Тому, напр., в договорі з Греками 911 р. встановлено 13 статтею, що коли Русин, буди на роботі в Греції, умре без заповіту і не має там спадкоємців, то "да возвратити іменіє к малим ближникам в Русь". Ясно, що мусіла бути опекунська охорона. Про неї як раз і кажуть ст. 49-65 Кар. сп. Р. П. на випадок сирітства: од смерти боярина, кмета, дружинника, смерда і т. ін.

В договорі кн. Ігоря з Греками 944 р. теж маємо умови про торг в Царгороді українських купців, про викуп полонених і поворот їх в Русь додому, а також про заробітчани з України в Греції. В договорі кн. Святослава з Греками 971 р. читаємо про данину од Греків на князя й на його дружину-військо. Святослав вимагав данину і "за убієння, глаголя: "яко род его возьметъ", то б то його спадкоємці. Про спадщину читаємо в статтях 103, 107, III-III6 Р. П. В інститут спадщини, то був і інститут опеки. Вертаючись з походу, Святослав загинув коло Дніпрових порогів од нападу на нього Печенігів - у Київ вернувся тільки боярин Свенельд з частиною вояків. Опис Константином Порфірогенетом /905-959 р./ купецького подорожу з Києва до Царгороду розповідає про ті ж небезпеки для купців од Печенігів коло порогів. Діти, що зоставалися дома, коли робилися сиротами, тоді мусів бути опекунський догляд за їх хазяйством, майном, вихованням до повноліття. Це, як бачимо з дат договорів, існувало вже до Русь. Правди. Ці традиції так міцно зрослися з народною правосвідомістю, що, як читаємо у Араба діякона Павла з Алеппо з його запису в 1654 р., піклування сиротами кидалося в вічі й чужинцям, що подорожували по Україні. /"Путешествіє Антиохійськ. патріар. Макарія, опис. Павлом Алеппським". перекл. Муркоса, Москва 1897 р. в. 2, стор. 2, 15 і ін./

Титмар Мерзебургський /1018 р./ свідчить, що в Києві було коло 400 церков, 8 торгів, народу без числа і масса чужинців. У Адама Бременського /1072 р./ читаємо про Київ, що він був "конкурентом царгородського скипетру й найславнішою прикрасою Греції". /Збірн. Матер. для історії топогр. Києва і його окресн. Вид. Врем. Ком. для розбору древн. актів. Київ, 1874 р./

Очевидно, що без високо розвиненої правової культури цього не могло бути, особливо, взявши на увагу пробування в київській землі маси чужинців і постійні зносини Києва з найкультурнішими в ті часи народами Візантії та Риму.

В "Слові о Полку Ігоревім", написанім коло 1187. року, читаємо про участь у поході проти Половців з князем Ігорем Новгород-Сіверським "свідомих к м е т і в", які під трубами повиті, під шоломом взлеліяні, кінець копія вскормлені, путі їм відомі, яруги їм знаємі, луки у них напружені, тули отворені, шаблі ізгострені, самі скачуть/на конях/, як сірі вовки в полі, шукаючи собі чести, а князеві слави". Князь кликав свою дружину в похід на Половців так: "Всядем, братія, на свої борзі к о м о н і /коні/ та позрим синього Дону". Похід закінчився для Ігоря трагічно: військо загинуло побите, частина втонула, частина попала в полон і тільки де хто врятувався додому. Як я вже згадав у першому зшиткові праці /стор.46/, к м е т и - це, подібно будучим українським городовим козакам, постійні воюючи кінники. К м е т и б у л и д р у ж и н н и к а м и, з е м л е в о л о д і л ь ц я м и і м а л и х а з я й с т в а. Під час військових походів їх хазяйства продовжували вести закупи, холопи, ключники і ін. зобов'язані та підоточні люди. Так було і у бояр. А скільки ж то було тоді сиріт та господарств з малими дітьми спадкоємцями! Все те вимагало років громадського опікування, продовження заведеного хазяйства, розрахунків по опекаемому хазяйству чи добру, унормовань для ладу і норм для рішень на випадок спору. Того вимагали неодмінно умови тодішнього життя. В літопису таких нещасливих походів, як 1185.р., згадано багато. Було не мало вбитих та полонених і в щасливих походах, як, напр., похід 1103.р. до о.Хортиці проти Половців на конях і човнами по Дніпру. Ті, що zostавалися дома на хазяйстві, повинні були старатися і на викуп полоненого воюючого-дружинника веденням його хазяйства в його відсутності та розпорядженнями в ньому. Того треба було і для державних коштів та засобів на військові операції, бо це були часи неперестанних наїздів не тільки кочових народів, а й сусідів. Це все було річчю звичайною, як до часів Русь.Правди, так і за її часів, бо такі були умови життя. Зоставалися вони, мало в чім міняючись, довго й після часів Руської Правди, тому право її розвивалося й переходило в послідуючі пам'ятки права. Василь Загоровський в заповіті 1577.р. пише, як в 1576 році він з людьми своїми та Волиняками був погромлений, зранений, полонений ханом Магомет Киресм в "везеньє неприятельское", а дома zostалися малі діти Василь та Максим із матір'ю при слугі Курилі та хлопцеві Сидорі на хазяйстві. Він, між іншим, розпорядився, щоб дітей, як сповниться їм сім років, віддати в науку та щоб їх в школі неодмінно вчили "руської" мови, якою тоді називалася мова українська. /Архив Д.З.Р., т.І, Київ, 1859.р./.

Як читаємо у вченого Араба Павла Алеппського в його мемуарах за 1654.рік, він був очевидцем того, що діялося тоді

на Україні, і пише, що в наслідок постійних війн в Україні повно сиріт. за якими, пише він, доглядають і вони не бігають собі безпризорними по вулиці, а їх вчать по шпиталях та школах, ними опікуються, тому молодіж майже вся грамотна. /Переклад Муркеса з арабської мови, Москва, 1897.р., вип. 2, стор. 2, 15 й ін./ Це вже та висока ступінь право-вої культури народу, коли існує опікування не тільки над маєтками, а й над вихованням сиріт. Такі речі в один рік не творяться. Очевидно, що ця правосвідомість росла з давніх часів, у зв'язку з однаковими або майже однаковими умовами життя, в залежності од яких в Україні постійно було багато сиріт і була постійна потреба в опікуванні над ними і над їх майном. Мавши давні безпосередні зв'язки з Греками, в ті часи найкультурнішим народом в Європі, і з народами середземноморських культур, Українці були під великими впливами їх. Цей вплив уже в найдавніші часи не міг поминути такого явища, як сирітство й потреба опікування над недієздатними й їх майном. Інститут опеки у Греків і Римлян був дуже давній, а впливи й рецепції їх права безсумнівні.

Натурально й зрозуміло, що в Руській Правді, пам'ятці XI-XIII віків, маємо норми і про опеку. А коли це так, то повинні були існувати в звичаєвому праві і норми почислень і розрахунку хазяйського росту господарства, приплоду коней, овець, свиней, скоту, врожаїв хліба й ін., бо річ натуральна, що вівці, свині, коні плодяться і множаться, підлягаючи певним законам природи, а засіяна рілля родить.

Норми середнього приплоду скоту й урожайности землі, розуміється, вироблені були не теорією, а здобуті практичним досвідом. Тому почислення цього в 49-65.ст. Кар.сп.Р. Правди зроблені правильно, відповідно дійсності, з якої їх взято і якою їх перевірено, через що їх і було прийнято в правову норму. Складність і великі числа їх вже самі свідчать, що це робота неприступна для якогось грамотія, а зроблено її й доведено до розуму людиною, для тодішніх часів, добре освіченою, спостережливою і дотепною робити операції з великими числами, які писалися в ті часи літерами і тітлами, що надзвичайно ускладняло справу почислень. Ключники, між якими бували дуже дотепні люди, могли допомагати матеріялами свого досвіду з практики. У князів, а тому й у багатіших бояр, були "дьяки книжні" які записували події, вели рахунки, переписки і зносили, реєстрували речі, які вважалися важливими. Про таких дьяків згадується, напр., в Іпатьєвсь. літ. під 1169., 1213. роками. Цих людей тепер зневажливо називають "грамотіями", а між ними бували люди з великою для того часу освітою. Вони, реєструючи вирішення княжого суду, який творився на підставах звичаєвого права, прислужилися й утворенню Руської Правди. Необхід -

ність сільсько-господарських почислень для правових норм ми бачимо ясно зі статтів РусьПр.про опеку, а термін на 12 років цілком пояснюється для почислень 49-65.ст.Кар.сп. Русь.Пр.з Тріпартитум магістра Степана з Вербевча, пам'ятки догматичного викладу звичаєвого права, надрукованої в 1517 році.

103 ст.Кар.сп.Русь.Пр. /85 ст.Троїць.сп./установляє, що після смерти с м е р д а спадщина іде синам, а дівчата одержують придане; коли ж сина немає, то, після виділу незаміжнім дочкам приданого, спадщина після смерда достается князеві. 104 ст.Кар.сп.Р.П. /86 ст.Тр./установляє, що по смерти б о я р и н а або д р у ж и н н и к а спадщина достается синам, а незаміжні сестри їх одержують од них придане, коли ж синів не зосталося, то спадщина після бояр чи дружинників іде їх дочкам. Сестри при братах у цих випадках одержують тільки придане, а не наслідують. /107 ст.Кар. і 89 ст.Тр.сп./ .106 ст.Кар.сп.Р.П./ 88 ст.Тр./ установлює, що жінка, вдова, не має спадщини по чоловікові, а одержує пожиттєво вдовину частку. Очевидно, що малолітні не можуть управляти своїм майном і не можуть сами вести хазяйство аж до того часу, поки дойдуть розуму. Ясно і те, що дочка та мати не повинні працювати на збільшення спадщинного майна, бо воно їм не належить, а достается іншим. Через те, коли вони працюють на збільшення того майна чи взагалі в неналежнім їм спадщиннім маєтку, то за те мають право на винагороду платнею, бо, як ми вже довели в першому зшиткові, в часи Русь.Правди була вже така висока правова свідомість, яка визнавала, що ніхто не має права збагачуватися чужими коштами /і чужою працею/ без винагородно, задурно. III ст.Кар.сп.Р.П./93 ст.Тр.сп./каже, що мати вдова є природною опікункою над малими дітьми та їх спадщиною, але коли вона вдруге піде заміж, то до сиріт та їх майна приставляється опікуном "кто им ближним будеть". Опекун бере дітей з домом і маєтком їх під свою управу, аж поки сироти "сами собою печаловати взмогуть". З їх майна "товар" дати опекуну "перед людьми, а что сръзтитъ товаром тим или пригоститъ, то то ему /опекуну/себі, а істий товар /стовц/ воротити им /сиротам/, а прикуп ему /опекуну/себі, зане он прекормил и печаловался ими /сиротами/". Що ж торкається "добитку из домом", то "от челяди плод или от скота, то все /од опекуна сиротам/ поимать лицем; что ли будеть растеряно, то все ему платити детям тѣм". Мати теж відповідає за цілість майна підопечних сиріт. По 113 ст. Кар.сп.Р.П. /95 ст.Тр./ мати, коли "растеряетъ добиток і поидеть замуж", те ж мусить плати-

т и" всім тѣм". Коли опекуном стане вітчим і вмер, наробивши шкоди в майні сиріт, то відповідають його спадкоємці в оплаті тій же кількості, яку скажуть люде. /II5 ст. Кар. і 97 ст. Тр. сп. Р. П. / Отсе "скажуть люде" не могло бути свавільством їх, а було їх судом і підлягало почисленням на підставі звичаєвого права. Ми вибрали майже все, що потрібно для юридичного змісту 49-65. ст. Кар. сп. Р. П. . Додамо хіба, що при спорі між братами при розділі спадщини князь посилав дитського ділити їх. /II7 ст. Кар. і 100. ст. Тр. сп. Р. П. /

Зміст 93 ст. Тр. сп. /III ст. Кар. сп. / так важливий для нашої теми, що ми розглянемо його ближче. Ст. 93 така: "Аже будуть в дому дѣти мали, а не дужи ся будуть сами собою печалувати, а мати им поидеть замузь, то кто им ближний будеть, тому же дати на руцѣ и с добыткомъ и с домоь, донедѣже возмогутъ А товар дати перед людьми, а что срѣзить товаромъ тѣмъ ли пригостить, то то ему собѣ, а истый товар воротити им, а прикуп ему собѣ, зане кормил и печаловался ими; яке от челяди плод или от скота, то то все поимати лицем; что ли будет р о с - т е р я л, то то все ему платити дѣтем тѣм". Так і в Кар. сп. Тлумачення цієї статті в літературі таке ж хибне, як і розглянуте нами тлумачення, напр., 102, 52, 53. й ін. ст. Тр. сп. Р. П., де слово "хотя", од "хоть" /жінка, чоловік, дружина, дружинник, товариш/ прийняли за "хотя бы". /I зшит. / . Оттаке вийшло і з "добиток" та "товар" з III ст. Кар. сп. Р. П.

З тексту наведеної статті ясно, що "добиток і "товар" різні речі й поняття, про які й трактується окремо і різно. Проф. Володимирський Буданов помилково ототожнив їх у понятті "капітал" і пише: "прираченіє капітала идет в пользу опекуна за его труд, а самый капитал должен бытъ возвращен детям в целости при их совершеннолетіи" /Христ. по Ист. Рус. права, вип. I, 1872. р., стор. 82; "Обзор. Ист. Рус. Права, 1909., стор. 480 / . Коли б це було так, то 49-65. ст. Кар. сп. Русь. П. були б не потрібні, зайві.

Майно після покійника може бути різне. Коли вмер купець, гость, взагалі торговець, то після його можуть зостатися гроші, крам, товар - те, чим він торгував. В III. ст. Кар. сп. "товар" це крам, предмет торгу, купецького торгового обороту, тогове підприємство. На цім майні опекун може "срѣзить товаром или пригостить", то б то прибаришувати, приторгувати, завдяки своїй ініціативі й праці та вміности. Успіх залежить виключно од старання, вміння, дастя. Урожай хліба та приплід скоту й челяді залежить перш за все й головню од природи. Опекун продовжує торгівлю, а прибуток бере собі, як винагороду за клопіт, працю, старання, вміння, без чого не було б прибутку, і несе видатки на удержання сиріт. "Истый товар", то б то стави опекун зобовязаний "воротити" сирі -

там, як було ним прийнято в опіку.

Але після покійного може зостатися його сільське господарство з посівами, розпашкою, з немолоченим хлібом та зерном, з скотом, вівцями, з скопшиною, з оборотом роздач закупає землі та зерна й ін., на оранку, посів, збір урожаю за копу і т.д.. Отся сільсько-господарська спадщина з живим і мертвим інвентарем зветься в III.ст.Кар.сп.Рус.П. "добитком и з домом". Це майно має свій характер. Одно в нім нищиться з бігом часу од старости, од вжитку, од хвороби, пошести, друге виростає, плодиться, земля і зерно родять і дають урожаї. Це майно по III.ст. підлягає іншим нормам опікування і розрахунків, ніж товар чи взагалі торгове підприємство. В цім майні прибуток од нього йде дітям. Тому й рахунок потрібний.

Руська Правда є пам'яткою українського звичаєвого права, яке, по влучному виразу проф. Вол.-Буданова, є правом "природженим певному племені чи національності", а тому завше є правом національним. /"Обзор Ист. Рус. Пр.", 1909, с. 90/. Як ми вже писали, /зп. I/ коли яке слово, чи юридичний термін в українській пам'ятці є архаїзмом, то за поміччю для пояснення треба звернутися перш за все до мови славян Адриатичної раси, як немає пояснення з своєї мови. Слово "добиток" це і не прибуток, і не капітал у торговім значенні. В Іпат'євсь. літ. під 1103. роком читаємо, що князі Святополк та Володимир, побідивши Половців, взяли "брашно их", "... скоты и овцы и кони и вельблюды и вежи с добитком и с челядью". У Чехів, Словаків, Моравів і тепер в їх живій мові слово "добиток" і "добитек" - це скот, коні, вівці, кози, свині, хліб і т.ін., це взагалі сільсько-господарський інвентар з харчами. /Калай, Словенсько-Чеський словн., 1924 р./. Хатне добро у них зветься "набиток" - перш за все всякі меблі, пожитки. Слово "набиток" зустрічаємо і в нашії старій мові, і в новішій. В літоп. Самовидця за 1667. р. читаємо: "Біневський бил на Москві, которому шляхту і мідан литовських, зостаючих в полону на Москві, отдавано на волю з жонами і дітми і усіми набитками", то б то зі всім їх хатнім скарбом. /"Літопись Самовидця", Врем. Ком. для разб. древ. актов, Київ, 1878. р., стор. 96/. З поданого ясно, що "добиток" - це не товар, не крам, не предмет торгу і не гроші в обороті, а саме оте сільсько-господарське майно чи хазяйство, про яке трактується в 49-65.ст. Кар. сп. Русь. Правди.

В 47.ст. Кар. сп. Р. П. читаємо: "Аще кто куны дасть в рубли или наставы в мед или жито в прыопи"... Річ тут про давання грошей на %, про наставлення до когось в пасіку уликів з бжолками на прибуток медом, воском і роями, про дачу жита в позику з виплатою взятого стовпа і наддачею до

Його присипу за користання. Така форма економічних сільсько-господарських відносин зберіглася на Україні до останніх часів. Це у народів сільсько-господарської культури було річю звичайною. Це увійшло і в Російське Законодавство. Напр. зрим. до 2013. ст. X. т. I. ч. своду зак. б. Рос. імп. трактується саме про позику продуктами природи і віддачу цих позик і процентів на них теж продуктами природи. Проф. Вуданов цього не завважив і пояснив 47. ст. помилково, пропонуючи читати: "мед в настави". Що це за операція - не можна собі уявити. /"Христом." в. I. стор. 59/. "Настави в мед" - це по 47. ст. така ж операція, як куни в рбзи, жито в присип і т. ін. . . . Хто не може доглядати за своїми бжолками, а "діда" наймати не викупиться, бо пасіка маленька, той віддає своїх бжіл в чужу пасіку, наставляє їх в чуже хазяйство для роїв і медозбору за умовлену винагороду за догляд роями, медом і т. ін.

Таким чином, III. ст. Кар. сп. Р. П. /93. ст. Тр. сп. / каже, що до малих сиріт і їх спадщини приставляється опекун, який те майно, що зветься "товаром", повинен держати в обороті і коли що "србзить товаром тим чи пригостить", то це бере собі за працю і за удержання сиріт, яким належить стовп. Це більш узьке розуміння "товару" читаємо і в 46., 68. й ін. ст. Кар. сп. Р. П. А те майно, що зветься "добиток з домом", то б то: статок, масток з челяддю, волами, коровами, свиньми, кіньми, бжолками, хлібом, посівами - з живим і мертвим сільсько-господарським інвентарем - це майно опекун з приплотом та врожайми повинен зберегти для сиріт, щоб вони "все поимали лицем, что поимал будеть" опекун, який, коли б з того що розтерьяв, то за розтерьяне "все ему платити дбтем". Очевидно за ведення хазяйства йому призначалася винагорода.

З Русь. Пр. бачимо: 1/ що в її часи існувала роздільність майна жінки й чоловіка; 2/ що батькове майно наслідували сини, які сестрам давали придане; коли не було синів, то в боярських та дружинницьких родинах по батькові наслідували тоді дочки, а у смердів князь, який давав дочкам придане; 3/ що в малолітство сиріт існувала опека; 4/ що мати була природною опекункою, але як ішла вдруге заміж, то вона й її другий чоловік, коли перебирав на себе опеку, однаково відповідали за цілість сирітського майна; 5/ що торгового ротне майно, товар, прийнявши при людях, опекун повинен був вернути сиротам тільки стовп, а "что србзить товаром тим или прогостить", то забірав собі за працю й удержання сиріт. Стовп, "істий товар" опекун вертає в цілості сиротам, як тільки дійдуть тих літ, що "взмогуть сами собой печаловати". Відповідальність за це майно передбачена тако ж 45., 63. і ін. ст. Кар. сп. Русь. Правди. Щож

торкається іншого майна сирітського, "д о б и т к у з д о м о м", то б то статку, мастку з сільським господарством, то прихід од челяді /челядь і діти її/ і од скоту /коров, кобил, овець, свиней і т.д./, як і урожаї землі, все те сироти, достигши совершенних літ, мають "поймать лицем", а до опекуна "ростеряе", за все та повинен заплатити, винагородити. Оттут і виникають питання: 1/ Коли ж саме підопечний стає цивільно дієздатним, як суб'єкт права? і 2/ який рахунок приплодові та врожаєм встановило звичаєве право часів Руської Правди, як норму при розрахунках?

В вирішенні цих питань заінтересована була і княжа влада, бо, як у смерда не було сина, то наслідував князь. Очевидно, коли малий смердів сирота вмірав 10-11 років, то од опекуна спадщину брав князь і опекун повинен був усе віддати по точному розрахунку, як віддавав би сироті. Постійність практиці цих рахунків і велика чисельність їх породили норму звичаєвого права для правильного почислення. Тут повинно було обрахувати і те, скільки чого здохло, згоріло, пропало од інших причин, скільки виходило недостачі і скільки опекун мусів грошима заплатити за недостачу.-

III.

В Руській Правді ми не маємо відповіді на питання, в кільки років починалася цивільна дієздатність суб'єкта прав? В пам'ятках, раніших за Русь. Пр., теж не маємо на це відповіді. Мусимо звернутися до пізніших часів. Статут короля Владислава II. Литви 1420-1423. р. вносить деякі зміни в звичаєве право, а тому і його вказівка не може вважатися безсумнівною і рішачою для звичаєвого права. В п. 5 про сиріт Статут цей установив початок цивільної дієздатності для хлопців у 15, а для дівчат у 12 років - до того часу вони "никому в праві не одповѣдати", а батько або мати, на випадок своєї смерті можуть "изоставить опекальника у том имѣніи докуль доростуть дѣти тѣх лѣт", то б то: син 15, дочка 12 років. В статті є оговорка, що це на випадок позову в суді, "а они еше не умѣют правовать". / Д-р. Г. Іречек, "Свод законов Слованских". Прага, 1880. р., стор. 70/. В Грамоті короля Казимира 2 Маг 1457. р. хоч і підтверджується сила звичаєвого права, а про дієздатність і повноліття нічого не сказано. В Судебн. Казимира 1468. р., утвореному по нараді з вічем /"со всеми посольством согадавши" / в ст. I. установлено карку дієздатності од 7 років і сказано, що "мали дѣти ниже семи годов тиї в том невинни". Але це карна дієздатність, зви-

чайно одмінна од цивільної.

В Литовськ. Стат. 1529. р. в розд. I арт. 18. читаємо: "Лета дорослие младенцу 18 лет, а девце 15 лет". Це "лета зуполние", а з якого року починається дїездатність "не зуполная" - цього немає. Опікунські обов'язки в Лит. Стат. викладено детальніше, але все таки не вказано, коли ж саме починається цивільна дїездатність, а тільки означено, коли приходять "лета зуполние". /Розд. У/.

В 1669. р. на книжці Гізеля "Мир человека з Богом", де сказано, що при вінчанні женихові повинно бути "не менше 14, а невесты не менше 12 лѣт", піп на Полтавщині од себе написав: "Тільки то у Литві таких женять і в Москві, а у нас нѣт". /Акад. Ол. Шахматов і Акад. Агаф. Кримський, "Нариси з історії української мови та Хрестоматія", Київ, 1924. р. стор. 181/.

З усього цього бачимо, що точної дати, з якого року починалася цивільна дїездатність за часів Руської Пр., ми не маємо. Тільки в Стат. Владислава II 1420-1423. р. вказано за початок цивільної дїездатности для хлопців у 15 років і для дівчат у 12 років, але, як ми вже завважили, цей Статут вносить зміни в звичаєве право. Коли тут є зміна, то в хлопячих літах поставлено більше років.

Звичаєве право є правом практики і воно для дїездатности напевне мало не формальний /метрикальний/ термін, а життєвий, який устанавлювався практично по зовнішніх прикметах і в залежності від цього для фізично відсталих був довшим, поки стане "дужим сам собою печаловати", а для дозрілих фізично міг починатися, як і для дівчат, у 12 років. Твердо установити метрикальну мірку і не можна було вже хоч би через те, що не велось метричних записів про народження. Для заінтересованих устанавлювався інший спосіб - зовнішні оглядини, але не певний.

Проф. Володимирський-Буданов на підставі одного запису в патерику печерському гадає, що "совершен летіе, до котораго должна была простираться опека, назначалось в 15 лѣт". /"Обозр". Ист. Рус. Пр., 1909, с. 481/. Але текст не потвержує цього запису. Мешканець Києва Іван, вираючи зоставив сина Захарка 5 років під опеку свому побратимові Сергієві, "Заповѣдав тому, да егда сын его возрастет, тогда отдаст ему серебро и злато. Сія устроїв, не по мнозѣ представися. Доспѣв же Захарія пятнадцати лѣт, восхотѣ взяти серебро и злато свое у Сергія". /Патерик Печерск. 1665. р. с. II 7, у Будан. цитата на стор. 387. "Обзору Ист. Рус. права"/.

Поперше, батько міг вказати час видачі грошей синові по своїй волі, значить і раніше, і пізніш звичайного наступлення дїездатности; по друге - він зовсім не вказав років, а тільки сказав: "да егда возрастет сын"; по третє, те, що син вимагав грошей "доспѣв 15 лѣт", ще не устанавлює почат-

ку дієздатності, бо хлопець по своїй волі міг, досягнувши дієздатності, зараз не вимагати, а заявив про це пізніше; по четверте, як далі побачимо, на взяття золота і срібла од опекуна дієздатність була підвищена. Проф. Буданов цього питання не розглянув і каже, що тільки в Московії термін совершенноліття починався з 15 років. Але й тут він наводить княжі договори в Московії за XV. вік, в яких совершенноліття то в 12 років, то в 15. Висновку і для Московії з цього не можна зробити, а тим більше для України, бо права їх не однакові, а різні.

На важливе для нашої теми питання про початок дієздатності субекта прав, яка поступнево наростала до повноти, знаходимо відповідь у праці проф. Афанасія Андрієвського: "Тріпартитум магістра Степана з Вербевча", про який ні в московській ні в українській мові ще не маємо майже нічого друкованого. Праця проф. Андрієвського через брак коштів на видання лежить в рукописі і ми використовуємо її, за дозволом автора, з його рукописі.

Тріпартитум має величезне значіння для вивчення Русь. Правди, Литовського Статуту і славянського права взагалі. Тому ми скажемо про Тріпартитум і праця проф. Андрієвського кілька слів, як про цікаву й цінну новину в українській істор.-правній літературі.

Про Тріпартитум писали угорські й німецькі автори, які не знали словянського права, особливо українського, і не звернули уваги на те, що це одна з українських пам'яток, яка займає місце між Руською Правдою й Литовськ. Стат. 1529. р. не тільки хронологічно, а й змістом. З словянських учених про Тріпартитум побіжно згадав Поляк Мацієвський, а Чех проф. Кадлец надрукував три праці, але автори не звернули належної уваги на значіння цієї пам'ятки при вивченні українського права. Про Тріпартитум, як збірку діючого права на Словенщині і Закарпатській Україні, писали в 1924. р. чеські вчені д-р Тайнор та д-р А. Затурецький. Те, що Польща та Австрія нищили в Галичині українське і словянське право, накинуло покрів ігнорації і на Тріпартитум, як на пам'ятку словянського й українського права. Вивчення цієї пам'ятки йшло в колії приватного провінціального німецького права. Невідповідність його характером і змістом німецькому праву штучно пояснювалася його провінціалізмом. Так Тріпартитум і не знайшов собі належного йому місця в науці.

На Українському Науковому З'їзді в Празі д-р Тодот Галіп 4. жовтня 1926. р. в своїм докладі на тему: "Звичаєве спадкове право на Підкарпатській Верховині" звернув увагу на те, що там заховалося й досі звичаєве спадкове право, елементи якого зустрічаються в Тріпартитум магістра Степана з Вербевча, з 1514-1517. р., і що ця книжка містить в собі елементи Юстиніанового та Славяно-Германського права та

має паралелі з постановами Х.т.І.ч.св.зак.Рос.імп., реципованими з Литовського Статута. Доклад цей звернув увагу на те, що Трипартитум містить в собі і словянське звичаєве право, чинне у прикарпатських Українців та у Словаків. В статті, надрукованій в 1929.р. в Науковому Збірникові тов. "Просвіта" в Ужгороді, Галіп більше звернув уваги на спільність норм Трипартитум з українським правом /стор.264, 265, 266/. Але все таки це тільки побіжне зауваження. Повний заголовок Трипартитум такий: *Opus tripartitum juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae* автор збірника пишеться: *Magister Stephanus De Werbevecz* Протонотар при Королівським Трибуналі. Село Вербовець коло міста Севлша, в Прикарпатській Україні, у підніжжя Верховини. Тому можна думати, що автор походженням Українець.

Доклад д-ра Галіпа на Зізді в 1926.р. так зацікавив проф А. Андрієвського, що цей поїхав на Підкарпаття з спеціальною ціллю простудіювати викликані докладом питання на місці. Проф. Андрієвський пише, що Трипартитум на Підкарпатті і по цей день зістається настольною книжкою у правників, бо в його увійшло і по цей день діюче там звичаєве право українського населення. Деякими частинами Трипартитум цілком звязаний з Руською Правдою, а Литовський Статут 1529.р. в свою чергу деякими частинами звязаний з Трипартитум. Вкладене в його звичаєве право й досі є чинним в словацькій і українській частинах бувшої Мадярщини, через що її суди, і сторони, і адвокати кермуються вказівками Трипартитума.

Трипартитум так зветься через те, що праця складається з трьох книг-частин. Написав її магістер Степан латинською мовою в формі догми, як сам розповідає, з доручення угорського короля Владислава через прохання його підданих звести всі звичаї, декрети і закони до одного збірника і закріпити звичаєве право на письмі, щоб тим припинити свавільні тлумачення прав кожним суддею й обивателем по своєму та залагодити неясности, спори, колотнечу. Магістрові Степанові в допомогу дано було кілька співробітників з протонотарів, присяжних асессорів і ін. знавців діючого права. Доручення це магістер Степан виконав і Трипартитум в 1514. році було розглянуто на зібранні прелатів, баронів та шляхти, прийнято і затверджено королем. Працю було переписано в кількості коло 50 примірників і вона зараз же розійшлася. Король Владислав завіз її й у Відень і в Польщу; там радився про дальшу долю цього збірника і рішив надрукувати, але вмер, не встигну цього зробити. Тоді магістер Степан, за дозволом ректора Віденського Університету, сам надрукував свій Трипартитум в 1517. році, як приватне видання. З того часу було коло 40 видань, але через спеціальність змісту і латинську мову, книжку видавано було завше в дуже малому числі примірників і дістати її тяжко. Не вважаючи на приватний характер

видання, книжка аж до 1848.р. була єдиним джерелом діючого права, зберігши цей характер і по цей день, в Підкарпатщині. Вжиток приватних збірок законів і користування ними, як кодифікованим правом, в старі часи було річчю звичайною, в тім числі і в Україні. Сама Руська Правда є такою збіркою.

Проф. Андрієвський визнає Тріпартитум систематизацією права найбільше споріднених слов'янських народів, яка уявляє собою слов'янську догматику права перш за все українського, написану так, щоб студенти старих університетів могли користуватися, як добрим підручником. Старіше право Руської Правди в цім підручнику знаходить собі і висвітлення, і пояснення, як і пізніше право Литовського Статуту. Можливо, що складачі Статуту користали з праці магістра Степана, яка включає в себе те саме звичаєве право, що було чинним і в Литовській Україні-Русі.

Тріпартитум ділиться на три частини чи книги, а кожна з них ділиться на т и т у л и. В першій частині йде річ про особу, про шляхетство, свободу, держання дібр, їх набуття, поділ, продаж, обмін, застава, заставлення, віно, виплату дочкам /1/4 частини/, про опеку й т.ін. В другій частині про справи, зв'язані з земельними добрами, і про судовий процес. В третій частині про позви, що йдуть апеляційним шляхом, про права і вольности громад, про правний стан підданих селян і т.ін. Автор Тріпартитум повністю не додержується цієї своєї системи.

Од себе завважимо, що в Тріпартитум, в першій частині його є багато елементів, спільних з Магна Харта Лібертатум, які ми знаходимо і в договорі Української Республіки з Московським царем Олексієм в Переяславі 1654.року.-

Тут ми не можемо повздержатися від зауваження, як треба бути дуже обережним і уважним при інтерпретаціях. Багато московських і українських учених, одні через тенденції, другі з неосвідомленности в цім, не рахуються з тим фактом, що українське право є правом європейським і що договір Української Республіки з Московським царем 1654.р. утворено на умовах європейського права і європейської правосвідомости та європейських зразків. В договорі 1654.р. є в 3-х пунктах навіть тотожні вирази з Магна Харта Лібертатум. Королівська влада, хоч і розбита феодалами та взята ними під опеку й догляд, все таки писала в Хартії, що дарує, ка-лає побідникам феодалам права і привілеї, бо вважала себе сувереном, а звичаєве право виробило для носіїв суверенітету, хоч би й номінальних, певні вирази відносин етикету. Такі вирази в договорі 1654.р. одні тенденційно, а другі з незнання тлумачать, наче Московський цар справді дарував, халував права Україні, тоді як в дійсності Українська незалежна Республіка творила з ним військовий союз взаємної

допомоги та умови про персональну протекцію і це було змістом двостороннього договору, а ніяк не односторонніх показувань, дарунків і т.ін. Не можна другому дарувати чи жалувати те, на що сам не має права. Треба відрізнати форми і вирази старих часів, прийняті тоді для певних випадків. Перед договором 1654.р. було на Україні кілька актів, на яких ясні впливи Магна Харта Лібертатум. /1215, 1264, 1265, 1295. р./, Так і в Тріпартитумі, який для нашої теми є дуже важливим джерелом.-

В 9 титулі першої частини Тріпартитума між іншим про права і вольности шляхетські сказано так: "Ніхто не може бути задержаним за чим б не було скаргою, доки не буде покликаний до суду і осуджений. Свободу, честь, шляхетство губить осуджений за карні вчинки - за вбивство, спустошення оселі, крадіжку, грабунок, розбій, згвалтування жінки. На місці злочину винний може бути задержаним навіть мужицькою рукою і тут же покараний, а як що він вирветься з рук і втече з місця злочину, то не інакше може бути осудженим, як буде позвано його до суду. Вольностей навіть сам король не може позбавити інакше, як шляхом права - судом з вислуханням сторін".

Недавно я одержав від адвоката з Хусту /Підкарпаття/ д-ра Т.Галіпа примірник Тріпартитуму, вид. 1776 року, за що приношу йому глибоку подяку Короткий заголовок книжки такий: *Verbockii Decretum Tripartitum.*

Довший заголовок такий: *Verbockius illustratus sive Decretum Tripartitum juris consuetudinarii incltyti regni Hungariae, a Magistro Stephano de Verbock etc. M. DCC. LXXVI.*

Тільки що наведена з праці проф. А. Андрієвського виписка з Тріпартитуму уявляє собою скорочений переклад тексту з 7 параграфів 9-го титулу, в яких викладено 4 привілеї. В моїм примірнику 1776.р. це займає 67-70 стор. Тут кидається в вічі схожість з ст. 37. Р. Пр. кар. сп., з §§ 1-3 Жалов. Грам. короля Польського і вел. князя Литовського, Руского, Жемоїтського Казимира Литовському, Рускому, Жмудс. духовенству, дворянству рицарям, шляхті, боярам і містичам 2. Маю 1457. року, а далі в Литовсь. Стат. 1529.р. вступ, розд. I, арт. I, 7, 9, розд. арт. 7. Тут знайдемо і висвітлення козацького повстанчого постійного гасла: "За Права та Вольности", часто з посиленням

козаків на старину, на те, як бувало здавен.

Тит. II 3. і сл. / Трипарт. стор. 245 і сл. / більш детально викладає те, що є в III. ст. Кар. сп. Р. П., а саме: "Законна опека. Як що вмере батько а зостанеться мати, то опека над малолітніми синами і дочками належить їй, аж поки вона вдруге не піде заміж". III. ст. Кар. і 93. ст. Тр. сп. Р. П. ми наведемо вище. Маєткові й опекунські права матері в Трипарті - тлумі означені, як і в Русь. Правді однакові сенько і так широкими, що очевидно цілком відрізняються од прав по Магдебургському праву і взагалі по праву німецькому.

Для нашої теми особливо важливий III. титул I. ч. Трипартитуму про опеку й подія віку на періоди по роках. Передаємо в вільному перекладі текст нашого примірника.

В справах опекунських / *tutela* / діти діляться на повнолітніх /совершеннолітніх - *perfectae aetatis* / і неповнолітніх /несоввершеннолітніх - *imperfectae aetatis* /. Повноліття наступає для мужчин в 24 роки, а для женщин, по звичаю, в 16 років. Несоввершеннолітні діляться на неповнолітніх законного віку / *legitimae aetatis* /, які вже мають перші волосики, з пушком / і незаконного / *illegitimae* /. Тут законний вік початку дїєздатности для хлопців і дівчат однаково з 12 років.

В латинському тексті в т. III., ч. I. Трипар. читаємо:

§ 1. *Antequam tamen de ipsa tutela tractetur, de aetatibus eorundem puerorum aliquid differendum occurrit.*

§ 2. *Ubi sciendum, quod liberorum alii sunt perfectae aetatis, alii imperfectae. Perfectae aetatis sunt: masculi viginti quatuor annorum. Foeminae vero juxta modernorum consuetudinem - sedecim annorum.*

§ 3. *Imperfectae autem aetatis sunt, qui infra hujusmodi perfectae aetatis annos vitam agunt. Et horum alii sunt legitimae aetatis, alii vero illegitimae. Legitimae aetatis (qui et puberes dicuntur) masculi pariter, et foemellae nostra hac tempestate, sunt duodecim annorum.*

/стор. 241-243/.

Далі в § 4. сказано, що по давнішому звичаю для хлопців законними літами початку дієздатности вважалися 14 років, а для дівчат 12. В § 5. сказано, що в законні літа /12 років/ неповнолітні можуть сами вести з другими спірні справи, тяжби. Молодші ж 12. років вважаються незаконного віку, цілком недієздатними. Дієздатність починається в 12 років.

В § 6. сказано, що по старій практиці й звичаю хлопці в 14 років обірали собі прокураторів, а далі звичайно в 12 років. У 16 років можна творити договори позики й застави; в 18 договори про золото, срібло та ін. рухомі речі, а в 24 роки настає повна дієздатність. Дівчата /§ 7./ в 12 років можуть вибирати собі прокуратора, у 14 відповідати по договорах позики та про рухомі речі, у 16 творити договори за дівочу 1/4 частину, за придане, іт.д. /стор. 241-243/.

По 124 тит. I. кн. Тріпарт. /стор. 260-261/ синам, коли вони мають законний вік початку дієздатности /легітіма етас/ 12 років, призначити їм опекуна /тутора/ проти їх волі не можна. Опекуни, призначені по їх вибору називаються кураторами. Божевільні, взагалі тронуті розумом і в повноліття мусять мати опекунів.

Хто ж і як установляв вік, скільки кому років ?

В 127. тит. кн. I. Тріпарт. /стор. 264/ читаємо, що роки недорослим установлюються суддями, протонотарями, у капітулах, у конвентах, і прописуються в грамотах. З цими грамотами опікуни виступають в судах. Розуміється в установленні віку відіграють роль зовнішні прикмети людини.

Таким чином, з Тріпартітуму бачимо, що право XV. віку знало недієздатність повну до 12 років, а з 12 років почала наростати дієздатність і цей вік звався законними літами, правовим віком; з його починалася дієздатність в цивільних справах, яка з роками наростала до повноти в 24 роки. Для дівчат вона починалася те ж в 12 років, але йшла трохи інакше. Ми вважаємо, що Тріпартітум дає нам право вважати, що вік початку правової дієздатности в 12 років був прийнятим і в Русь. Правді, в почисленнях 49-65. ст. Кар. сп. Русь. Пр. Цим і пояснюються почислення в ній на 12 років, а не більше й не менше.

IV. x/

Сімнадцять статтів /49-65/ Кар. сп. Русь. Пр. уявляють собою ідейну, економічну, юридичну і технічну цілість. Коли порівняємо тексти Карамз. і Троїць. сп. Р. Правди, то побачимо: в Троїць. сп. 46, 47, 48 і 49. ст. уявляють собою цілість - в них річ про "р'язи". В Карамз. сп. це статті 47, 48, 66 і 67.

x/Прим. Ъ - Ъ.

Ці статті те саме, що тільки що вказані 46-49. статті Троїць. списку, але в Кар. сп. між 48. і 66. статтями клином влізли чужі їм по змісту 17 статтів: з 49 до 65 включно. Їх в Троїць. списку немає зовсім. Ці 17 статтів подають сільсько-господарський розрахунок розплоду скоту, бжіл, урожаїв й ін. на 12 років і показують живе біжуче хазяйство з прибутками приплодом, маслом, сиром і т. ін.. Коли викинути з Карамз. сп. ці вставлені 49-65 ст., то з 47, 48, 66, і 67. статтів Кар. сп. виходить та сама цілість, що з 46, 47, 48, 49. ст. Троїць. сп. Русь. Правди. Це факт для науки важливий і промовляючий. Він вказує на дві речі: 1/ виходить, наче текст Троїць. сп. давніший за текст Карамз. сп., бо вставку зроблено в уже існуючий текст Троїцького типу, і 2/ що самостійний розгляд 49-65. ст., як окремої цілості, є оправданим вставкою їх в текст Русь. Правди в характері окремої цілості, що уявляє собою самостійний відділ Русь. Правди. Текст такий:

О о в ц а х.

49. А от 20 овецъ и от двою приплода на 12 лѣт 90.000 овецъ и 100 овецъ и 12 овецъ, а боранов 90.000 и 100 и 12 боранов, а всего боранов и овецъ на 12 лѣт 180.000 и 200 и 23. А овца метана по 6 ногат, а боран по 10 рѣзан. А за то за все коунами 40.000 гривен и 5.000 гривен и 50 гривен и 5 гривен и 40 рѣзан. А на тѣх овцахъ и на боранѣх роун 300.000 и 60.000 и 400 и 40 и 6 роун; а на тѣх роунех коунами 7.000 гривен и 200 гривен и 8 гривен и 40 рѣзан и 6 рѣзан: а роуно чтено по рѣзанѣ.

О к о з а х.

50. А от 20 коз и од двою приплода на 12 лѣт 90.000 коз и 100 коз и 12 коз. А то кунами 20.000 и 7.000 и 30 гривен и 3. гривны и 30 рѣзан. А коза метана по 6 ногат. А козлов 90.000 и 100 и 11 козлов. А то кунами 10.000 и 8.000 гривен и 20 гривен и 10 рѣзан; а козел метан по 10 рѣзан.

О с в и н и а х.

51. А от трех свиinei приплода на 12 лѣт 70.000 и 3.000 и 700 и 20 и 8 свиinei. А то коунами 30.000 и 6.000 и 800 и 60 гривен и 4 гривны.

О в е п р ѣ х.

52. А вепрев 40.000 и 9.000 и 100 и 40 вепрев: то коунами 10.000 и 4.000, 700 и 40 гривен и 3. гривны и 40 рѣзан; а вепрь метан по 6 ногат.

О н а з и м ь 1 х с в и н ь я х.

53. А назимыхъ 3. свиныи, а от тѣх приплода на 10 лѣт 60.000 и 100 и 40 и 4 свиныи. А то коунами 30.000 и 70 и 2 гривны. А свинья метана по полугривнѣ; 3 вепри старые 40 и 5 рѣзан.

О кобылах.

54. А от двою кобыл на 12 лѣт приплода 30 и 2 кобылы, а третиячин 20 кобыл, а лонщин 20 жеребцев, а однолѣтных 10 кобыл а 10 жеребцев. А то кунами 100 и 30 гривен и 2 гривны. А кобыла метана по 3. гривны, а третиячина по гривнь, а лонщина по 30 рѣзан, а однолѣтное по 6 ногат метано. А тѣх всѣх лошадей числом 90 и двое.

О лоньскых кобылицах.

55. А от лоньской кобылицы приплода на 9 лѣт 4 кобылы и с матерью, а третиячин 3. кобылицы, а лоньских 2 кобылицы, а от тѣх кобыл 10 жеребцев, а старыи один жеребець. А то кунами 20 гривен и 2 гривны. А тѣх лошадей 20 числом.

О лоньской телиць.

56. А от лоньской телицы на 9 лѣт приплода 4 коровы и с матерью, а третиячин телиць 3, а лоньских 2 телицы; а от старыи коров 3, быкы старые, а лоньских два быка, а однолѣтных 5 быков. А то кунами 7 гривен: а корова метана по двѣ гривны, а третиячина по гривнь, а лонщина по полугривнь; а того скота 20 без одного. А от того скота сыров 300 и 60 сыров, а масла 30 горноцев; а то кунами 14 гривен и 20 рѣзан: а сыр метан по рѣзань, а горнець масла по 10 рѣзан.

О пчелах.

57. А от двоих пчел на 12 лѣт приплода роев и старыи пчелами 200 и 50 и 6 роев. А то кунами 100 гривен и 20 гривен и 4 гривны: а то чено по полугривнь рой с медом; а приплода на лѣто по единому рой.

О ржи.

58. А в сель сѣяной ржи на два плуга 16 кадей ржи ростовскых, а того на одно лѣто прибытка на два плуга 100 копен ржи, а на всѣ 12 лѣт 1000 копен и 200 копен ржи.

О немолоченой ржи.

59. А ржи немолоченые 40 копен, а на тоу рожь прибытка на одно лѣто 20 копен, а на всѣ 12 лѣт в той ржи прибытка 4000 копен и 600 и 60 копен ржи.

О полбѣ немолоченой.

60. А полбы немолоченой 15 копен, а на то прибытка на одно лѣто 7 копен, а на всѣ 12 лѣт в той полбѣ прибытка 1000 копен, 700 и 50 копен.

О молоченом овсѣ.

61. А овса молоченого 20 половник и один; а на то прибытка на одно лѣто 11 половник овса, а на всѣ 12 лѣт в том овсѣ прибытка 2000 и 800 и 60 и 3. половникы овса.

О ячмени молоченом.

62. Ячмени молоченого 6 половник; а на то прибытка на одно лѣто 3. половникы, а на всѣ 12 лѣт в том ячмени прибытка 700 и 11 половник.

О немолоченом житѣ.

63. А немолоченое жито метано на 2 копны 3-я, молоченое жито метано на 2, половника 3-й; а на всю 12 лѣт: а немолоченаго жита на 12 лѣт ржи половников 7000 копен и 600 копен и 8 копен; а молоченого жита и овса и ячмени полчетвертыг тысячи половник и 70 половник и 4 половникыг. А всего того коунами 170.000 гривен и 9000 гривен и 300 гривен и 90 гривен и 4 гривен и 30. рѣзан и рѣзана, опроче жита.

О сѣнѣ.

64. А того же села пять стожен сѣна, а то на всю 12 лѣт 60 стог сѣна: а стог по гривнѣ, а то 60 гривен кунами.

О сиротѣм въ рядкѣ.

65. А жонка с дочерью, тѣм страдыг на 12 лѣт, по гривнѣ на лѣто, 20 гривен и 4 гривны кунами.

З наведеного тексту Руської Правди Кармзинського списку /по Христоматії Буданова/ ясно, що в нїм річ іде не про якісь теоретичні сільсько-господарські викладки, а подано обрахунок конкретного невеликого сирітського сільського господарства, прийнятого опікуном, як наказує III.ст. Кар.сп. Русь. Правди, з сиротою "перед людьми", "на рудь и с добытком и з домом донельже /сироти/ возмогут сами собою печаловати", то б то до 12 років, через що і рахунок зроблено на 12 років. Цей рахунок має вигляд відсоту опікуна за 12 років по конкретному господарству що до основи, з якої він мусить виходити, подаючи докази, де й куди що витрачено чи куди й як що поділося зі всього оттого, що по цьому рахунку мусіло б бути для віддачі по приналежности. Очевидно, напр., що сіно не може стояти і зберігатися 12 років - воно погнило б, його поточили б миші і взагалі воно пропало б. Опікун мусів відчитатися, куди він подів 60 стогів сїна за 12 років, або заплатити по гривні за стіг, а за все 60 гривен. Ці обрахунки є конкретним випадком, який став нормою практики, як це буває в звичаєвім праві. З статтей Руської Правди бачимо, яку важливу роль мав **к л ю ч н и к**. По тій нормі мусіли відчитуватися і ключники. Можливо, що й норми ті вироблено було практикою ключників або за їх участю.

Коли б це був теоретичний рахунок, то його було б зроблено на певну одиницю для всіх предметів хазяйства, а тут цього не маємо. І в самому почисленні з різних одиниць виявляється очевидний реалізм якогось певного хазяйства. Ми держимося тієї думки, що це рахунок по одному чимусь хазяйству. Це потвержується виразами 58 статті: "А в с е л ѣ" і 64 статті: "А т о г о ж е с е - л а" і в 65 статті вказівкою на жінку й одну дочку сироту. Ріжні основні одиниці почислень промовляють про кон-

кретне хазяйство, з якого їх взято. Почислення подано для овець, свиней, кобил на 12 років, а на поросят за 10 років, на лонську лошицю за 9 років, бо вони для плоду мусіли ще підрости в хазяйстві.

Лонська лошиця - це торішня, якій немає ще 2 років. Це ясно з 54. і 56. статтів, де йде рахунок "третьячин", "лонщин" і "однолітних", "третьячин", "лонських" биків і "однолітних", то б то: 3, 2, і I-го року. У Раковіцького і Попова "лонське" - це одноліток, але вони помилилися. Розуміється, це помилка: вже з виразу в 56. ст. "а лонських 2 быкы, а однолітних 5 быков" ясно, що "лонський" і "одноліток" не те саме. Буданов не згодився з ними, а свої думки не подав. /Христ., вип. I, 1872. р., стор. 57./ В українській мові це слово архаїзм, а у Чехів та Словаків воно й тепер існує в живій мові /*lon'sky*/ і означає - тогорічний, минулорічний. Ми в I. зшитку праці пояснили, чому для пояснень архаїзмів слід звертатися до словян адрія - тичної раси: до них Українців залічує антропологічна наука.

В 57. ст. Кар. сп. Русь. П. почислено розплід бжіл на 12 років з двох родин, в 49. ст. - з 22 овець, в 51. ст. - з 3 свиней, в 54 - з 2 кобил, в 58. ст. почислено урожай з участку землі мірою на 2 плуги оранки, засіяний 16 кадовбами посівного жита, в 59. ст. почислено прибуток з 36 кіп жита, в 61. ст. - з 22 половників овса, в 62. ст. - з 6 половників ячменю, в 64. ст. урожай з сіножати за 12 років по 5 сто - гів на рік, очевидно, в середньому, більших і менших - по урожаю, а в 65. ст. почислено "сирітський вирядок жінці з дочкою" за працю /стради/ на протязі 12 років. Бачимо тут основні одиниці для почислень різні, як це буває в конкретному хазяйстві.

По змісту тексту - це сирітське добро, на яке спадкоємець син. Жінка та дочка /сестра при братові/ тут спадщини не одержують, тому за працю в маєткові сина і брата. на його користь їм визначено платню, бо працюють не на себе, а на збільшення чужого достатку. Вираз в 65. ст. "с и р о т і й в ы р я д о к" просто вказує на сирітську опіку і на те, що вдова й дочка покійника зісталися жити на хазяйстві його при синові й братові. Їм спадщини немає. Розраховано їм заробіток на 12 років, бо по досягненні малим спадкоємцем 12 років, починається його дієздатність, а тому і розрахунки тоді мусять бути з інших підстав.

Всі оті факти промовляють, що маємо до діла спадщину і опіку над сиротою, очевидно дружинника-дмета, чи смерда, чи т.ін. і його батьківським невеликим господарством на селі. В цім статку, в господарстві в момент прийняття в опіку було таке майно по змісту наведеного почислення:

земля, 22 вівці, 22 кози, 3 дорослі свині, 3 назимі свині, 2 кобили, лонська лошиця, лонська телиця, три воли, два пні бжіл, посіяне жито на два плуги оранки, 36 кіп немолоченого жита, 14 кіп немолоченої полби, 22 половники змолоченого вівса, 6 половників змолоченого ячменю, 5 отогів сіна. Це все було в момент смерти спадкодавця, в момент відкриття спадщини і утворення опіки. Завважимо тут же той важливий факт, що в цій статковій, в сільській мастку не було ні єдиного р а б а, ні єдиного ч е л я д и н а, бо їх в інвентарі мастку не згадано. Коли б в мастку був хоч один раб, раба, челядин, то було б згадано при перерахуваннях худоби, в числі різного скоту, бо челядь і скот трактувалися однаково, тому і в III ст. Кар. сп. Русь. Пр. читаємо: "от челяди плод или от скота - то все поймать лицом, что поймал будеть". В цій селі господар за свого життя частину хазяйства вів сам - своя рілля, сімба, вів скотарство, мав сіножать і т.ін., а частину обробляли ролейні закупи, чи просто закупи, скопщики за копу чи мірку, про що ясно кажуть 59-63 ст. Кар. сп. Русь. Пр.. Маємо тут цікавий матеріал про ролейних закупів, про способи віддачі землі під розпашку, про договірні умови для того, про розрахунок копами і мірками зерна і т.ін. Непоміщення людського матеріалу в інвентар свідчить, що закупи і холопи не були ні рабами, ні взагалі позбавленими прав. Як би це були раби, невольники, не свободні, то їх почислено було б в інвентарі нарівні з скотом /III ст. Кар. сп. Р. П./.

Через те, що хазяйство переписане було в момент смерти господаря, в ньому фігурує скот різноманітного віку, тому і приплод на одних животин зроблено на 12 років, на других за 10 років, на третіх за 9 років і т.д. Так і хліб названо посіяний господарем, посіяний ролейними закупамі, молочений, не молочений. Раз не було рабів, то обов'язково були наймити, слуги, то б то х о л о п и, бо ведення такого хазяйства вимагало людської різноманітної праці. Це дійсність конкретного господарства, рахунки якого були ведені правильно, точно, ясно, тому й стали нормами права при відчитках опікунських, при спорах та позвах і тому їх вписано і в Руську Правду - пам'ятку українського звичаєвого права для того, щоб мати норму при опікунських відчитках, спорах, позвах.

Почислення зроблені правильно, а численні розходження - це гріх переписувачів. Таких помилок з їх вини в Русь. Правді безліч. І не дивно. Писали тоді числа не арабськими знаками, а літерами з титлами. І в титлі можна легко помилитися, як і в літері. Літери "в" і "к", "і" і "н", "н" і "и" в скоропису дуже схожі, плутаються, а означають вони різні числа. Легко було помилитися, писавши, і помилялися, напр., по ст. 8. Кар. сп. плата вірнику 16 гр. 10 кун

12 вікош од віри /в 80 гривень/, а в 42 ст. Академ. сп. Р. Пр. написано не 16, а 60 гривень вірникові, то б то більше, як князеві. По 7 ст. вірникові з віри 16 гр., а з 1/2 віри - 8 гр. . Чсно, що треба не "60", а "16" гр. вірникові. Оттак і в 49. ст. Кар. сп. написано 90. II2 баранів і 90. II2 овець, а підсумок подано 180. 223, а не 180. 224. Одначе, оцінка їх в 45. 055 гр. 40 різ. і число рун 360. 446 по числу 180. 223 гол. Тому, взявши на увагу, що вівцю метано по 6 ногат, а барана по 10 різан, приходимо до висновку, що баранів раховано 90. III, а число 90. II2 є помилкою. Так само, що до оцінки в 50 статті козлів - 18. 020 гр. 10 різ.: при арифметичному підрахунку за козла по 10 різ. виходить 18. 022 гр. 10 різан, то б то треба на 2 гривні більше, ніж показано. Так само в ст. 52 за вепрів нараховано 14. 743 гр. 40 різ., а вепрів по - казано 49. 140. На ту суму оцінки, рахуючи вепря по 6 ногат, вепрів було не 49. 140, а 49. 146 гол. то б то на 6 більше.

Таким чином при розшифрованні поданих в підрахунках Р. Правди почислень треба доглядатися помилок і поправити їх. З другого боку при перевірці цих почислень виникає питання, що робити з дробами, з половинками: чи їх відкидати, чи їх рахувати за одиницю, чи в однім випадку відкидати, а в другім приймати за 1 і в цім разі де відкидати, а де числити за одиницю. Ми далі покажемо, як ми дошукалися вирішення, а поки що завважимо тільки, що загальний обрахунок зроблено в Русь. Правді правильно, відповідно умовам життя, законам і умовам природи, договірним умовам, сільсько-господарським відносинам і т. ін. вимогам. Постараємось увійти в роль того, хто складав подані в Кар. сп. Русь. Правди сільсько-господарські обрахунки і подати за ним щорічні таблиці в найбільш можливих та певних випадках. Тоді й підсумки, подані в Русь. Пр., стануть яснішими і не викликать здивовань.

У.

Почнемо з простішого. В ст. 57. Кар. сп. Р. Ц. подано рахунок: скільки бжоляних родин розплодилось з 2 родин за 12 років, коли що-року з 2-х родин ішло в зиму 3 родини. Таке розмноження в дупляночному бжолярстві річ звичайна, і в 57. ст. прийняте за норму. Роїння буває й більшим, але решта родин тут, очевидно, заморювалася на мед та віск, за виїмком того, що зоставлялося на поповнення звичайного підмору бжіл в зимівлі. В 57. ст. пораховано, скільки виходило з зимівлі на весну, далі скільки поповнювалося до того, що знову ставалося в зиму і зростало за літо. Так множилася пасіка і рахунок зроблено не на мед, а на множення пасіки. Коли з 2-х родин виходило на слідуюче літо 3 родини, то зріст пасіки

що року установлюється множенням на $3/2$. Але по коефіцієнту $3/2$ ми до 256 за 12 років не доберемося швидко, бо в деяких випадках математично вийдуть половинки роїв, яких в природі не може бути; пів родини бжіл не буває в природі. Природа підпорядковує собі й математику. Тому $1/2$ може бути або малою родиною, або нічим. Вирахуємо таким способом: Коли за рік з 2 родин стає 3, то на другий рік скільки стане з 3 родин? Математично їх буде $3 \cdot 3/2 = 4 \frac{1}{2}$ родини, а в природі це або 4, або 5 родин. Вийшло уже 2 можливості: 4 або 5. Скільки ж саме взято для 57.ст. - чи 4, чи 5? Розбіжність ця росте з кожним роком. Як візьмемо 4 родини, то розмноження вийде $4 \cdot 3/2 = 6$ родин, а як візьмемо 5 родин, то розмноження вийде $5 \cdot 3/2 = 7 \frac{1}{2}$ родин, але рій є цілістю, тому це буде в природі або 7, або 8. Це вже маємо три можливості: 6, 7, 8 родин. Ці можливості з роками все множаться і за 12 років через них виходить багато різних підсумків. Ми маємо, одначе, в Р.Пр. один підсумок - 256 роїв. Він обмежує можливості тільки до одної, підпорядкованої числу 256. Але як установити, де саме пасічник при почисленнях на один рік брав $1/2$ за 1, а де відкидав? Це можемо бачити тільки з поворотного почислення з 12-го року на 11-й, 10-й і т.д. аж до 2-х роїв першого року. Коли 3 родини робилося з 2-х, то коефіцієнтом тут для почислення буде $2/3$. Коли в 12 році 256, то в 11-му році було $256 \cdot 2/3 = 170 \frac{2}{3}$ родини. Як наростає $1/3$ роїв на рік, то приріст був $256 \cdot 1/3 = 85 \frac{1}{3}$. Виходить, що всього було $170 \frac{2}{3}$ та приріст за рік $85 \frac{1}{3}$, стало 256 родин. Дробі вирівнюються тут самою природою і ми більше $1/2$ приймаємо за 1, тому $170 \frac{2}{3}$ рахуємо за 171, а $85 \frac{1}{3}$ за 85 - тоді й підсумок з 171 та 85 - 256 родин. По цій схемі розкриття чисел маємо таку таблицю з 12-го року на 11-й, з 11-го року на 10-й рік і далі:

Рік.	Стало роїв.	В них з попереднього року.	Кругло.	Нароїлося Кругло.
			нових.	
12-й	256	170 $2/3$	171	85 $1/3$
11	171	114	114	57
10	114	76	76	38
9	76	50 $2/3$	51	25 $1/3$
8	51	34	34	17
7	34	22 $2/3$	23	11 $1/3$
6	23	15 $1/3$	15	7 $2/3$
5	15	10	10	5
4	10	6 $2/3$	7	3 $1/3$
3	7	4 $2/3$	5	2 $1/3$
2	5	3 $1/3$	3	1 $2/3$
1	3	2	2	1

Нароїлося за 12 років..... 254.

Було основних..... 2

Разом..... 256.

Орієнтуючись на цю таблицю, виведену з реальних 256 роїв 12-го року, ми з неї по цих $2/3$ і по $1/3$ бачимо, де саме в обрахунку Руської Правди, робленому з першого року, $1/2$ відкидалася, а де приймалася за I. Після цього з передульшої маємо таку таблицю з першого року:

Рік.	Основних родин.	Прибуло за літо.	Кругло.	Пішло в зиму.
1-й	2	1	1	3
2	3	1 $1/2$	2	5
3	6	2 $1/2$	2	7
4	7	3 $1/2$	3	10
5	10	5	5	15
6	15	7 $1/2$	8	23
7	23	11 $1/2$	11	34
8	34	17	17	51
9	51	25 $1/2$	25	76
10	76	38	38	114
11	114	57	57	171
12	171	85 $1/2$	85	256 родин.

Всього приплоду... 254 рої
 Основних 2

Р а з о м 256 роїв.

Першою таблицею ми установили, де саме в рахунках другої таблиці $1/2$ було відкинуто, а де прийнято за I. Але, чому саме пасічник в однім випадку $1/2$ відкидав, а в другім рахував за I, з якої причини він так робив-цього ми не знаємо. По першій таблиці напр., за 6-й рік нових роїв було $7 \frac{2}{3}$, а по другій $7 \frac{1}{2}$. Тому, що $7 \frac{2}{3}$ ближче до 8, ми в другій таблиці $7 \frac{1}{2}$ рахуємо за 8. Тільки тому, що $7 \frac{1}{2}$ було пораховано за 8, в першій таблиці вийшло $7 \frac{2}{3}$. Роль першої таблиці для нас орієнтаційна, як поступати з половинами. Ми так докладно спинилися над цим розшифруванням для того, щоб знайти спосіб дізнатися, як поступав автор цих рахунків і в інших випадках 49-65. ст. Кар. сп. Р. П. Цим способом ми знайшли механічний спосіб установити процес вичислень, зроблених автором тих норм. Причини наддачі в однім випадку $1/2$ і відчислення $1/2$ в другому не математичні, а природні, договорні, економічні й ін. Далі побачимо, що іноді $1/2$ всюди відкидалася.

Отсей зріст пасіки був на прибуток підопічного. Мед і віск заморених бжіл частинно йшли на вжиток в хазяйстві, а частина йшла або опікунові, або на продаж. Виручка од продажу, очевидно, йшла опікунові в винагороду за опікунство - за клопіт, працю, догляд. Тому прибутку з цього в рахунках не показано. За це опікун не повинен відчитуватися, бо то його заробіток, тому він в цім господар для себе.

По 62. ст. "Ячменя молоченого 6 половник, а на то при --

бытка на єдино лѣто 3 половники, а на всю 12 лѣт в том ячмени прибытка 711 половник". Це операція з ролейними закупами, які обробляли чужу землю з хазяйським насінням на сівбу. Господар з урожаєм одержував своє зерно 6 половників і 3 половники платні за землю та користання його зерном, а решта вся йшла за купівлі. Три половники це не "рѣзьг", не ріст на стовп, а арендна плата. Коли б це був ріст на позику зерна, то виходило б 50 %, а 67. ст. Кар. сп. Р. П. забороняла брати на рік звищ 20 %. Тут не %, а арендна плата.

Шість половників на сівбу - це міра зерна і посівної площі. В Лит. Стат. 1529. р. маємо міру орної землі бочками по середньому врожаю зерна, а сіножати возами сіна. /Розд. I., арт. 15/. З того, що посів з 6 половників виріс за 12 років на 711 половників, бачимо, що посівна площа землі з року на рік збільшувалася. Значить, закупи з року на рік все більше і більше піднімали цілину, розорюючи її. Це вказує також на велику кількість землі у господаря мастку. Це видно і з великої кількості овець, для яких потрібен великий випас. На обслугову тієї землі потрібні були або найняті руки, або раби. В цьому мастку, як видно з інвентаря, рабів не було. Це ясне свідство і доказ, що холопи не раби.

Орієнтаційне почислення з 12-го року на 11-й, 10-й і т. д. для 62. ст: /ячмінъ/ виглядає так:

Рік.	Всього поступило хазяїнові.	З того 2/3 в поворот зерна.	А 1/3 в арендну платню.
12-й	711	474	237
11	474	316	158
10	316	210 2/3	105 1/3
9	211	140 2/3	70 1/3
8	141	94	47
7	94	62 2/3	31 1/3
6	63	42	21
5	42	28	14
4	28	18 2/3	9 1/3
3	19	12 2/3	6 1/3
2	13	8 2/3	4 1/3
1	9	6	3

Тепер ми легко возстановимо і рахунок з першого року аж до 12 років, відкидаючи в цій другій таблиці 1/2 при числах, де в першій таблиці є 1/3, і рахуючи 1/2 за одиницю, де в першій стоїть 2/3.

Рік.	Роздано на посів і повернено.	Заплачено в аренду.	Кругло.	Всього хазяїнові.
I-й	6	3	3	9
2	9	4 1/2	4	13
3	13	6 1/2	6	19
4	19	9 1/2	9	28
5	28	14	14	42
6	42	21	21	63
7	63	31 1/2	31	94
8	94	47	47	141
9	141	70 1/2	70	211
10	211	105	105	316
11	316	158	158	474
12	474	237	237	711

За 12 років поступило...705 половн.
Вернулися перші основні... 6 половн.

Всього хазяїн одержав од закупа711 полов.ячм.
Всі обрахунки прибутку молоченого вівса по 61.ст.Кар.сп. Р.П. за 12 років у пропорції 21:11 ніяк не можуть дати підсумку. 2.863, а дають все більше. Очевидно десь переписчик помилився. Беручи на увагу, що по загальній вказівці 63.ст.жито "метано на дві копніг 3-я, молоченое жито метано на 2 половника 3-й а на всю 12 лѣт" /Жито, як побачимо далі, це всякий хліб/, відповідно чому і в 62.ст.ячмінь метано 3 на 6, то б то на 2 - 3-й половник, вважаємо, що і овес було метано також на 2 половника 3-й. В цій пропорції 1:2 повинно 11 половників виходити не з 21, а з 22 половників. Тому помилка в 61.ст. виправляється так: "0 молоченом овсь. 61. А овса молоченого 20 половник и два /22/, а на то прибутка на одно льто 11 половник овса, а на всю 12 лѣт в том овсь прибутка 2.863 половн. овса". Так почислення стає вірним. Маємо дві таблиці, з яких перша оригінаційна для розшифровання рахунку з першого року, по 61.ст.

Рік.	Підсумок.	Прибуток хазяїна.	Кругло.	На посів.	Кругло.
12-й	2.863	954 1/3	954	1.908 2/3	1.909
11	1.909	636 1/3	636	1.272 2/3	1.273
10	1.273	424 1/3	424	848 2/3	849
9	849	283	283	566	566
8	566	188 2/3	189	377 1/3	377
7	377	125 2/3	126	251 1/3	251
6	251	83 2/3	84	167 1/3	167
5	167	55 2/3	56	111 1/3	111

Рік.	Підсумок.	Прибуток хазяїна.	Кругло.	На посів.	Кругло.
4	III	37	37	74	74
3	74	24 2/3	25	49 1/3	49
2	49	16 1/3	16	32 2/3	33
I	33	II	II	22	22

 Поступило за 12 років 2.841 половн.овса.
 Стогна з першого року... 22

Разом поступило хазяїнові 2.863 половники вівса.
 По цій таблиці рахунок з першого року такий на 12 років:

Р і к. Дано закупові на Заплачено ха- Кругло.Хазяїн мав
 сівбу і поверне- сівбу і поверне-
 но закупом з уро- заїнові. од закупів.
 жаю.

I-й	22	II	II	33
2	33	16 1/2	16	49
3	49	24 1/2	25	74
4	74	37	37	III
5	III	55 1/2	56	167
6	167	83 1/2	84	251
7	251	125 1/2	126	377
8	377	188 1/2	189	566
9	566	283	283	849
10	849	424 1/2	424	I.273
II	I.273	636 1/2	636	I.909
I2	I.909	954 1/2	954	2.863

 Всього за 12 років2.841 половн.
 В поворот першого року 22 половн.

Разом у хазяїна2.863 половники.

Як бачимо, половинки то рахувалися за I, то відпадали при рахункові 6I.статті. Як числено 1/2 - знаходимо вказівку тільки з першої таблиці.

В ст.60.про полбу переписчик теж зробив помилку, бо підсумок I.750 кіп ніяк не виходить з кіп, показаних основними з першого року, а все менший. Далі побачимо, що цей підсумок вірний. А коли 1750 правдиве число, то 15 кіп не правдиве, а мусить бути менше. При вказанім в 63.ст. відношенні в рахунку 2:1 мусить бути 14:7 кіп, а не 15 :7. Поправивши 15 на 14 маємо все, як слід. Текст мусить бути такий: "О полбъ немолоченой. 60. А полбъг немолоченой 14 копен а на то прибутка на одно льто 7 копен, а на всю 12 льт в той полбъ прибутка 1750 копен".

Тим же способом відшукання твердих і цілих чисел для

орієнтації і контролю, як і в наведених уже випадках, знаходимо і тут точні числа. В цім разі виходить, що у всіх випадках $1/2$ виключалася з прибутку хазяїна. Ця постійність вказує на існування такої умови межі сторонами. Для 60 ст. про полбу маємо отсю таблицю:

Рік.	Взято закупамі на насіння і повернено хазяїнові з урожаю.	Заплачено аренди з урожаю.	Всього одержав хазяїн.
I-й	14 кіп	7 кіп	21
2	21	10	31
3	31	15	46
4	46	23	69
5	69	34	103
6	103	51	154
7	154	77	231
8	231	115	346
9	346	173	519
10	519	259	778
11	778	389	1.167
12	1.167 кіп	583 копи	1.750 кіп.

Всього прибутку I.736 кіп.
Основних з першого року .. 14

Р а з о м.....I.750 кіп полби.

В ст. 59. маємо аж 2 помилки переписчика. При всіх перевірках для рахунку за 12 років по 20 кіп на 40 кіп ржи немолочної підсумок на 12 років 4.660 кіп дуже малий і при всіх підрахунках виходить значно більшим: коло 5.180 теб то на 520 більше, ніж 4.660. Але при контролі по 63. статті виявляється, що 4.660 кіп є справедливий підсумок. В такому разі помилка переписчика мусить відноситися до 40 і 20 кіп. Знаючи з 63. ст., та й інших, уже почислених, що "метано на 2 копныг 3-я", то б то в пропорції 2:1, ми по підсумку за 12 років, спускаючись на II-й, 10-й і т.д. рік, знаходимо числа першого року, по коефіцієнтах $1/3$ і $2/3$.

Р і к. Одержано хазяїном. 3 них аренди. 3 них повороту зерна.

12-й	4.660	1.553 $1/3$	3.106 $2/3$
11	3.107	1.035 $2/3$	2.071 $1/3$
10	2.071	690 $1/3$	1.380 $2/3$
9	1.381	460 $1/3$	920 $2/3$
8	921	307	614
7	614	204 $2/3$	409 $1/3$
6	409	136 $1/3$	272 $2/3$
5	273	91	182
4	182	60 $2/3$	121 $1/3$
3	121	40 $1/3$	80 $2/3$
2	81	27	54
1	54	18	36

З цього виходить, що 59.ст. повинна бути така: "А ржи немолоченой 36 копен, а на ту рожь прибытка на одно льто 18 копен, а на всю 12 льт в той ржи прибытка 4.660 копен ржи".

Обрахунок з першого року на 12 років виходить такий:

Р і к.	Пійшло на сівбу й вернулося.	Прибуток хазя- їнові.	Всього вернуло- ся хазяїнові.
I-й	36	18	54
2	54	27	81
3	81	40	121
4	121	61	182
5	182	91	273
6	273	136	409
7	409	205	614
8	614	307	921
9	921	460	1.381
10	1.381	690	2.071
11	2.071	1.036	3.107
12	3.107	1.553	4.660

Всього за 12 років 4.624
з першого року ... 36

Разом за 12 років..... 4.660 кіп.

Половинки відповідно першій таблиці, де в ній 2/3, раховано за I, а де 1/3, відкинуто.

З розрахунків 59, 60, 61, 62. статей і з указівки 63.ст. як вести розрахунок по врожаю, ясно, що річ тут іде про "господина" і про "ролейного закупа" Руської Правди, про відносини яких трактується і в 70-75 ст. Кар. сп. Русь. Пр. /52-57 ст. Троїць. сп. Р. П. / . Всі вирази 73.ст. Кар. сп. /55.ст. Тр. сп. / "Оже господин приобидить закупа, введеть вражду і увередить ціну, а введеть в копу его /в свою копу візьме закупове собі/ или отарицу, то то ему все воротити/ закупові/, а за обиду ему платити 60 кун", набірають більшої ясности. Почислення 59-63.ст. Кар. сп. Р. П. стоять з цим "приобидить" в звязку. Вони підтвержують викладене мною про 55.ст. Тр. сп. в першому зшиткові.

Тепер ми можемо з певністю сказати, що вставка вказаних 17 статтів була б більш до місця, коли б її було зроблено не після 48 ст. Кар. сп. Р. П. /47.ст. Тр. сп. /, а перед 70 ст. /52.ст. Тр. сп. /, з якої йдуть статті, що мають заголовки "О закупь". Тоді статті про "рвзи" /49 і 66/ не були б розбитими на двох.

Вачимо, що розрахунки межі закупамі і господином Русь. Правди складні, а не прості. Коли закуп брав немолочений хліб на посів, то і розраховувався немолоченим хлібом, а як

діставав зерном, то і розраховувався зерном, для чого мусів хліб змолотити. Рахунки заплати "господинові" на 6,14, 22,36 одиниць досить складні для простої людини вже через самі дробни, які ще більш ускладняли рахунок і все це легко вело до зловживань з боку господина чи його ключника та до всяких спорів між ними. Тому в статтях про закупів і трактується так рішуче й виразно про ці спори та про зловживання з боку господина проти закупів і про охорону їх од господина, як напр., в ст. 70, або 73. Кар. сп. Р. П. /52, 55. ст. Тр. сп./.

Рахунки показують, що кількість закупів, площа засіву і сама операція все збільшувалися з року на рік.

Коли в наведених статтях трактується про розрахунки з ролейними закупамі і про операції в сільському господарстві з ними то в 58. ст. Кар. сп. Р. П. йде річ про свою рілля й власний засів хліба.

"О ржи. 58. А в селѣ сѣяной ржи на два плуга 16 кадей ржи ростовських, а того на одно льто прибытка на два плуга 100 копен ржи, а на всю 12 льт 1.000 копен и 200 копен ржи". Тут річ уже про сіяний хліб, про "сѣяную рожь". Цей вираз констатує, що опікун застав сіяне жито на хазяйстві сироти і продовжує й далі хазяйство, як застав. Так і з скотом. В першій рік опікун застав робочого скоту на хазяйство 2 кобили та 3 воли. Це скоту всього на два плуги /1 бугай/. Тому гадаємо, що землю, про яку річ в 58. ст., орало само господарство. "Кадей ржи ростовських" - це посівних мірок зерна на ріст, на врожай, на те, що ростиме, виросте, тому це зерно ростовське. Кадь - це з грецького кадос - відро, посуд, мірка. Врожай 100 кіп на рік йшов хазяїнові, то б то сироті - це на 12 років 1.200 кіп. Очевидно, цей хліб молотили і вживали в хазяйстві на харч людям, а солома йшла на харч і підстилку вівцям, скотові, коням, свиням. Так було і з сіном, а коли опікун сіна не витрачав, то мусів заплатити, бо воно не зоставалося б довго - погнило б.

Річ про сіно в 64. ст. Кар. сп. Р. П. "О сѣнѣ. 64. А то же села 5 стожен сѣна, а то на всю 12 льт 60 стог сѣна, а стог по гривнѣ, а то 60 гривен кунами", то б то грошима. Стаття ясна цілком. Звертаємо лише увагу на вираз "а того же села".

Що торкається 63. ст. Кар. сп. Р. П., то вона самотійної ролі не відіграє, а має пояснючий, кермувчий і підсумковий характер. Вона відноситься до цілого відділу з 49. до 65. ст. і своїм підсумковим змістом підкреслює, що рахунки ті відносяться до одного господарства і що той відділ уявляє собою одноцілість. Текст 63. ст. такий: "О немолоченом житѣ. 63. А немолоченое жито метано на 2 копныг 3-я, молоченое жито метано на 2 половника 3-й а на всю 12 льт. А немолоченого жита на 12 льт ржи половников 7.608 копен

а молоченого жита и овса и ячменя полчетвертьг тысячи половник и 70 половник и 4 половники. А всего того кунами 179.394 гривен и 31 рьзана, о п р о ч е жита". Тобто "за виключкою з цього підсумку хліба", з чого виходить, що це підсумок вартости овець, кіз, свиней, скоту, коней, бжіл.

Заголовок відповідає тільки початковій статті, а не всьому змістові її. Це річ звичайна і в інших статтях Руської Правди. Так робили для полегчення удержування в пам'яті при заучуванні. В кінці статті: "а всего того кунами" пропущено слова, які відносять цей підсумок до скоту, овець, свиней і т.д. Стаття 63 трактує не тільки про молочений, але й про немолочений хліб. В початку вона подає керуючу вказівку, як вівся рахунок хлібних операцій сільського господарства. 63.ст. ясно означила, що "немолоченое жито метано на 2 копныг 3-я, молоченое жито метано на 2 половника 3-й, а на всю 12 лѣт", то б то на всі 12 років. Це дало нам легку можливість встановити помилки і поправити в 60.ст. 15 на 14, в 61.ст. 21 на 22, в 59.ст. 40 на 36 і 20 на 18, що цілком виправдується підсумками.

В ст.63. слова "жито" і "рожь" мають не однакове значіння і містять в собі різні поняття для різних предметів - родове і видове. В виразі "а немолоченого жита на 12 лѣт ржи половников" слово жита має значіння "хліба" взагалі. Книжна мова Русь.Пр. відноситься до тих часів, коли ще дуже відчувалися зв'язки з Греками й їх мовою. З того, що в обрахунках 49-65.ст. гривня має 50 рьзан, треба вважати ті статті й обрахунки давнішого походження, бо, як довів Прозоровський, давніша гривня Русь.Правди мала 20 ногат або 50 ризан, далі мала 90 кун, а після Ярослава 50 кун. В 49-65.ст. гривня має в собі 20 ногат або 50 ризан. Виходило б, що це найдавніша гривня, а тому і ці статті з рахунками треба віднести до давніших часів Р.Правди. Тому і слово "жито" має архаїчне значіння. Новіше значіння чисто славянське, бо однакове у Чехів, Словаків, Українців, Сербів, Хорватів, як один вид хліба - жито. Архаїчне значіння походить од грецького "с і т о с" *σιτος, sitos* /-жито, яке у греків означала взагалі всякий харч, борошно, провізію, пшеницю, крупу, пшоно./ /Словник Ів. Сінайського, Москва, 1869, р., ч.2, стор.166-167/. Так і кадь слово грецьке. Таким чином, в 63.ст. слово "жито" означає увесь той хліб, про який згадується в ст.58., 59., 60., а не саму рожь. Тому і вираз "молоченое жито" означає тут молочений овес та молочений ячмінь 61.та 62.ст. Кар.сп.Р.П., бо про інший молочений хліб в ст.49-65, не згадується. Щодо "немолоченого жита" по 63.ст., то це немолочені рожь і полба 58., 59., 60., статтів Кар.сп. Р.П. Це і весь хліб 49-65, статтів Кар.сп.Р.П. Нарешті завважити мусимо, що пунктуаційні знаки в 63.ст. видавцями поставлені неточно. "А на

всю 12 лѣт" відноситься не до "а немолоченого жита", при якому теж написано "на 12 лѣт", а до передульшого тексту, щоб показати, що "метано на 2 копныг 3-я" і далі на всі 12 років.

Як "метано на 2 копныг 3-я" відноситься до рахунків усього відділу, так і подані в 63.ст. загальні підсумки уявляють собою підсумки рахунків попередніх статтів всього відділу. "А молоченого жита и овса и ячменя 3.574 по - ловники" в 63.ст. це підсумок 61.та 62.ст., а саме: овса 2.863 половники і ячменю 711 половників, це разом виходить 3.574 половники, як в 63.статті. Вираз її "а молоченого жита и овса и ячменя 3.574 пол.означає: "а молоченого хліба-вівса та ячменю 3.574 пол."

Про немолочений хліб річ іде в 58, 59, 60.ст. Кар.сп.Р.П. - більше нігде. Тому і підсумок 63.ст. мусить відноситись до них. В 58.ст. - 1200 кіп, в 59. - 4.660 кіп і в 60.ст. - 1.750 кіп - числа точні і з 0 /нулем/ на кінці. Підсумок з них $1200 + 4660 + 1750 = 7.610$ кіп. Однак, в 63.ст. підсумок показано 7.608, то б то кінець не на 0 і на 2 менше. Це очевидна помилка переписчика, бо по рахунках, як ми показали, арифметично виходить 7.610 кіп. Число 10 легко прийняти за 8, бо означення в числах літерами "и" й "і" в рукопису плутається. Правдивий підрахунок 7.610.

Переходимо до живого інвентаря, до "добитку" в тісні - шім значінні цього слова в архаїчній мові.

VI.

Цей відділ починається з овець, яких показаво те саме число, що й кіз.

В 49.ст. є помилка. Читаємо: "0 овцах. 49. А от 22 овец приплода на 12 лѣт 90.112 овец а боранов 90.112 боранов, а всего боранов и овец на 12 лѣт 180.223. А овца метана по 6 ногат, а боран по 10 рѣзан. А за то все кунами 45.055 гривен и 40 рѣзан. А на тѣх овцах и боранѣх рун 360.446 рун, а на тѣх рунех кунами 7.208 гривен и 40 рѣзан. А руно чтено по рѣзанѣ". Баранів показано 90.112, а раховано в оцінку і в підсумок тільки 90.111. До оцінки 180.224 голів не достає 10 ризан - вартости 1 барана. Тому число баранів треба поправити на 90.111. Це відповідає підсумкові 180.223, поцінуванню 45.055 гр. 40 ризан і 360.446 рунам, а також аналогічній кількості козлів по 50.ст.Р.П.

Процес розвитку отари з приплоду залежить від того, скільки по обрахунку вівця котила ягнят і скільки з них було ягниць, а кільки баранців. З підрахунку виходить, що раховано на рік для отари приплоду на вівцю двоє ягнят, з

них одна ягниця, друге баранець. Ягниця на другий рік уже плодить. З цього виходить така таблиця множення отари:

Р і к.	Матки.	Приплоду яг- ниць.	Всього овець з ягницями.	Приплоду баранів.
1	22	22	44	22
2	44	44	88	44
3	88	88	176	88
4	176	176	352	176
5	352	352	704	352
6	704	704	1.408	704
7	1.408	1.408	2.816	1.408
8	2.816	2.816	5.632	2.816
9	5.632	5.632	11.264	5.632
10	11.264	11.264	22.528	11.264
11	22.528	22.528	45.056	22.528
12	45.056	45.056	90.112	45.056

Всього за 12 років приплоду баранів... 90.090.

В цій таблиці маємо по 49.ст. за 12 років 90.112 овець, але баранів наплодилося 90.090 і до показаних в 49.ст. 90.111 не достає 21 барана. Очевидно, що в перший рік, окрім 22 овець буди й барани. Без них не було б і розплоду. Ясно, що число баранів у першій році пропущено переписчиком. Коли додати 21 барана першого року до наплочених 90.090, то якраз виходить 90.111.

Вартість овець по 49.ст. 90.112 . 6 - 540.672 ногати, або 27.033 гривні 30 різан. В гривні 20 ногат або 50 різан. Вартість баранів виносить 90.111 . 10 - 901.110 різан, або 18.022 гривні 10 різан. Як додати вартість рун 7.208 гривень 46 різан, то все овече хазяйство по 49.ст. виносить цінність 52.264 гривень 36 різан.

Ст.50.про кіз. Тут теж помилка. " А от 22 коз приплоду на 12 лѣт 90.112 коз. А то кунами 27.033 грив.30 рѣз. А коза мета-на по 6 ногат. А козлов 90.111 козлов. А то кунами 18.020 гри-вен 10 рѣзан. А козел мета-н по 10 рѣзан". Але рахунок за козлів повинен бути, як за баранів у 49.ст. Там почислено вірно: 18.022 гр.10 рѣз., а тут 18.020 гр.10 рѣз. має помилку переписчика на 2 гривні. Підсумок по 50.ст. такий: 27.033 гр.30 рѣз. та 18.022 гр.10 рѣз., а всього 45.055 гр.40 рѣз. Треба внести поправку на 2 гривні.

Далі йдуть статті про свиней. " О свинях". 51. А от трех свиной приплода на 12 лѣт 73.728 свиной. А то кунами 36.864 гривнѣ".

" О вепрев. 52. А вепрев 49.140 вепрев, то кунами 14.743 гривнѣ и 40 рѣзан, а вепрь мета-н по 6 ногат". Тут треба за-лагодити помилку переписчика. По 6 ногат за вепря /15 різан/ це за 49.140 вепрів тільки 14.742 гривні. Не достає 1 грив-ні 40 різан, або 36 ногат, те б то вартости 6 вепрів. Тому треба поправити 49.140 на 49.146 вепрів.

"0 назимих свиных. 53. А назимых 3 свиных, а от тях приплода на 10 лѣт 60.144 свиных, а то кунами 30.072 гривнѣ. А свиных метана по полугривнѣ. 3 вепри старыѣ 45 рѣзан". Ці три старі вепрі відносяться до 51.ст. Там кнурів не згадано, а без них не було б розплоду. Але їх там і не поціновано. Тому треба додати.

Почислення свинеї мусимо взяти так, як подано в Русь.Пр., без перевірки. Ні перевірити ці числення, ні поправити якусь помилку в кількості свинеї що до числа розплоду ми не можемо. Свині множаться страшенно, але страшенно й гинуть. Свиня починає пороситися до року, двічі на рік, і дає кожен раз од 1 до 12 поросят, а іноді й більше - до 16 поросят. Років у 5-6 свиня вже вважається старою й її колять на мясо та сало. Кабанів звичайно держать 1-2 роки, - не більше. При недогляді за поросною свинею вона часто пожирає своїх поросят. В літку багато свинеї гине. Дуже велике свиняче хазяйство в старі часи було тяжким. Вівці дають ягнят, руна, мясо, смушки, лій; кози - шкури на взуття, а живуть років до 16 і на удержання не вимагають великих видатків. Свині вимагають великого догляду і багато харчу, живуть не довго. Держати кабана більш двох років не можна, бо не викупиться харч. При постійнім убої вести їм рахунок тяжко. Тому числення Русь.Правди, зроблені експериментально в 51, 52. і 53.ст. беремо, як їх подано. У всякому разі ті числення не перебільшено. Вартість свиня - чого господарства тут виходить така:

По 51.ст. Кар. сп. Р. П.	36.864	гривні,
по 52.ст. " " " "	14.743	гривні, 40 ризан,
по 53.ст. " " " "	30.072	гривні за свині
		та за 3-х вепрів.....
		45 ризан.
.....		
Р а з о м.....	81.680	гривень 35 ризан.

В ст. 54 маємо помилку переписчика. Читаємо: "0 кобылах. 54. А от двою кобыл на 12 лѣт приплода 32 кобылы а третячин 20 кобылиц а лонщин 20 жерепцев, а однолѣтних 10 кобыл а 10 жерепцев. А то кунами 132 гривнѣ. А кобыла метана по 3 гривнѣ, а третячина по гривнѣ, а лонщина по 30 рѣзан, а однолѣтное по 6 ногат метано. А тях всех лошадей числом 92". При перевірці поцінування підсумок виходить 134, а не 132 гр. Тому поправляємо на 134 гривні.

Підрахунок 55.ст. теж помилковий. Читаємо: "0 лоньских кобылицах. 55. А от лоньской кобылицы приплода на 9 лѣт 4 кобылы и с матерю, а третячин 3 кобылицы, а лоньских 2 кобылицы, а от тях кобыл 10 жерепцев а старый един жеребец, а то кунами 22 гривнѣ, а тях лошадей 20 числом". Підсумок вартости невірний - повинно бути більше. Самі 9 кобыл поціновано в 16 гривень 10 ризан,

після чого виходить, що II жеребців коштують тільки 5 гривень 40 різан. Очевидно, що підсумок 22 гривні невірний, бо жеребці коштують дорожче за кобил. Ці жеребці були: ста-ріших 4, третяків 3, лонських 2 і одноліток 2, а всіх II. Ко-ні ціняться дорожче, як кобили. Коли візьмемо оцінку по кобилах в 54.ст., то вартість II жеребців виносить наймен-ше 16 гривень 40 різан. Справді коштують більше. По цім розрахунку 20 коней по 55.ст. коштують: 9 кобил - 16 гр. 10 різан і II жеребців 16 гр. 40 різ., а разом найменше 33 гривні.

Тому в 55.ст. підсумок 22 гр. поправляємо на 33 гривні - це найменше число. Гадаємо, що 54. і 55.ст. повинні бути однов статтею. Вартість всіх коней 134 гр. та 33 гр., разом 167 гривень.

В ст. 56. аж дві очевидні помилки переписчика. Читаємо: " 0 лонської телици. 56. А от лонської телици на 9 лѣт при-плода 4 коровы и с матерью, а третячин телиць 3, а лонсь-ких 2 телици, а от старьих коров 3 быкы старье, а лонь-ских 2 быкы, а однолѣтних 5 быков. А то кунами 7 гри-вен. А корова метана по 2 гривни, а третячина по гривни, а лонщина по полугривни, а того скота 20 без одного. А от того скота сыров 300 и 60 сыров, а масла 30 горнцев, а то кунами 14 гривен и 20 рѣзан. А сыр метан по рѣзань, а горнець масла по 10 рѣзан". Більше статтів про рогатий скот немає.

Цілком ясно, що в початку опіки не було корови, а була теличка, яка піросла і почала плодити з четвертого року. Підсумок 19 голів правдивий, але оцінка їх на 7 кун очевид-но помилкова, бо вже самі 4 корови коштують 8 гривень та телиці 4 гривні, то вже є 12 гривень! Проф. Буданов поправ-ляв 7 на 17, але невідомо чому так, бо й 17 занадто мало. В рік прийняття опіки було 3 бики, які коштують дорожче, як корови, як і лонські бики дорожчі за лонських телиць. На жаль, в цій статті ціни на биків не подано, гадаємо, що їх пропущено, і ми ті ціни можемо встановити тільки приблизно. При порівнянні цін з 26.ст. Акад. сп. Русь. Пр. і 42.ст. Кар. сп. віл дорожче за корову в I $\frac{1}{4}$ рази, а тому при ціні ко-рови 2 гривні віл повинен коштувати 2 $\frac{1}{2}$ гривні, не менше. 4 корови, 3 третячини і 2 лонські телиці по 56.ст. коштують 12 гривень. Коли ми 3 волів, 2 лонських і 5 однолітніх биків поцінуємо в 15 гривень, то це не багато. Тоді ці 19 голів скота коштують не менше 27 гривень. Беремо для 56.ст. не 7, а 27 гривень.

360 сирів по різані - це 7 гривень 10 різан. Виключивши їх з загального підсумку 14 гр. 20 різан, маємо за масло 7 гривень 10 різан. А як горнець масла по 10 різан, то 7 гр. 10 різан це вартість 36, а не 30 горнців. Тому в 56.ст. поправ-ляємо 30 горнців на 36. Вартість скотарського хазяйства

по 56, ст. виходить:

Скот рогатий	27	гривень,
сир.....	7	гривень 10 ризан,
масло.....	7	гривень 10 ризан.

Р а з о м..... 41 гривня 20 ризан.

Між 54, 55. і 56. статтями Кар.сп.Русь.Пр., як в записі, так в почисленні, змісті і редакції велика аналогія і разом з тим в статтях багато помилок і очевидно пропусків переписчика, який ці статті так зіпсував, що не можна встановити точні їх почислення. Це є причиною, чому саме ці статті творять розходження з підсумком по 63. статті. Цілком очевидно, що пропущено в 54. ст. частину коней. Напр., показано, що од 2 кобил виплодилося 32 кобили і третячин 20 кобил, а ні одного жеребця, і далі 20 жеребців лоньщин і ні одної кобилки лоньщини. Можливо, що щось трапилось, напр., жеребців забрано було до війська або ж набігли кочовники і захопили собі, але все таки зостається неясність, бо з 54, 55, 56. статей очевидно, що рахунок за коней і скот має великі неточности та що в 56. ст. очевидно пропущена оцінка биків. Характер всіх помилок промовляє, що їх нарobili переписчики.

В 57. ст. теж помилка. Текст її ми подали вже. Рій з медом поціновано по півгривні. Тому 256 роїв коштують 128 гривень, а в 57. ст. означено 124 гривні. Треба поправити на 128 гривень.

Після цього підсумок вартости живого інвентаря хазяйства по 49-65. ст. Кар. сп. Р. П. буде такий:

По 49. ст./вівці, руна/.....	52.264	гривні, 36 ризан.
по 50. ст./кози, козли/.....	45.055	гр. 40 риз.
по 51, 52, 53. ст./свині/.....	81.680	гр. 35 риз.
по 54 і 55. ст./коні/.....	167	гр. - - -
по 56. ст./рог. скот/.....	41	гр. 20 риз.
по 57. ст./бжолі/.....	128	гр. - - -

Р а з о м..... 179.337 гривен 31 ризан.

Цей підрахунок, як бачимо по 54, 55 і 56. ст. ст. трохи менший, як показано. 63. стаття подає нам підсумок цей числом 179.394 гривні 31 ризан, то б то на 57 гривень більше. Сотні, десятки, одиниці тисяч і сотні сходяться, а далі дрібниця 31 ризан, з дуже важливою одинкою на кінці промовляють, що ріжницю в 57 гривень, яка к тому ж пояснюється, можна цілком прийняти за помилку переписчика, який наробив їх багато. Тому 179.394 гривні 31 ризан приймемо, як на -

ближення. Вирівнення в 54, 55 та 56 ст. покриває недостачу 57 гривень дуже легко. Для наших питань це не відіграє ніякої ролі. Можливо, що сюди підраховано сіно, вартість якого по 64 ст. виносить 60 гривень. Тоді підсумок майже вирівнюється.

З 54 та 55 ст. ми бачимо, що в перший рік на хазяйстві було 2 жеребих кобили, одна лошиця та робочий жеребець, а ні одного коня. Це наводить на думку, що хазяїн, вирядившись у похід, забрав усіх гідних для війська коней з собою, а дома залишив те, що для походу не годилося. Це був к м е т.

Тепер ми можемо зробити загальну зводку поправок до тексту 49-64 ст. Кар. сп. Русь. Пр.

- Ст. 49. Замість "90.112 боранів", треба написати "90.111 б."
- " 50. Замість "18.020 гр.10 різ." треба "18.022 гр.10 різ".
- " 52. Замість "49.140 вепрів" написати "49.146 вепрів".
- " 54. Замість "132 грив." треба "134 гривнь".
- " 55. Замість "22 гривнь" треба, мабуть, "33 гривнь".
- " 56. Замість "30 горн". треба "36 горноцев", а замість "7 грив." треба, мабуть, "27 гривен".
- " 57. Замість "124 грив." треба "128 гривен".
- " 59. Замість "40 копен" треба "36 копен" а замість "20 копен" треба "18 копен".
- " 60. Замість "15 копен" треба "14 копен".
- " 61. Замість "20 половник и един" треба "20 половник и два".
- " 63. Замість "7.608 копен" треба "7.610 копен" і, можливо, замість "179.394 гр.31 різан" треба якусь поправку в десятках та одиницях гривен в межах "179.337 гривен 31 різан".

Таким чином, з 16 статтів почислень сільсько-господарського хазяйства 11 статтів з 14-ма помилками в числах, зробленими, очевидно, переписчиками. Це, окрім завважених нами пропусків.

Нарешті, залишається ще 65 ст. Кар. сп. Р. П., яка закінчує собою відділ про хазяйство і кидає світло на цілу справу.

"О сиротьем вырядкъ. 65. А хонка с дчерью, тѣм страдыг на 12 лѣт, по гривнѣ на лѣто, 20 гривен и 4 гривнѣ кунами". Стаття сполучена зі всім відділом од 49 ст. не тільки змістом та рахунком на 12 років, а і стилем та початком з "А". Це дрібязок, але він теж вже редакційно 65 ст. з попередньою цілістю навіть стилістично.

65 ст. трактує про плату жінці та дочці і дає підсумок цієї плати за "страду на 12 лѣт", то б то за працю в чоловіковому та батьковому мастку. Чоловік жінці, а батько дочці за це не платять, тут же їм плата через те, що це спадщина, яка досталася од батька сироті синові, тому їм іде платня за "страду" під назвою "сиротського вирядку". Спадкодавець був, очевидно, кметом-дружинником і загинув на війні, тоді, як син його

тільки що народився, через що спадщина перейшла в опіку аж на 12 років. Цитатою з Тріпартітума магістра Степана ми довели, що в ті часи в 12 років починалася дїездатність хлопця і він мав право з 12 років обірати собі попечителя, виступати в суді, присягати і т.д.. З 12 років сирота починає хазяйнувати, тому і рахунок опікуна введено на 12 років у поданих 49-65.ст.Кар.сп.Р.П.

Роля вдови і сестри при братові по смерті чоловіка і батька в Русь.Пр. виявлена так, що норма 65.ст.якраз цьому відповідає. Для вдови, як каже 106.ст.Кар.сп.Р.П., спадщини немає: "Задница ея мужня не надобь". Вдова має позитивно вдовкну частину, а не спадщину. По 103. і 104.ст. дочка при братові одержує тільки придане. Тому, працюючи на маєток сина і брата, вони мають право на винагороду за їх працю.

По цих прикметах гадаємо, що 49-65.ст.Кар.сп.Р.П. трактує про сирітське хазяйство кмета, чи іншого свобідного, яке продовжує вести опіка так, як воно заведене було покійним, і за яке опіка відчитується /III-II7.ст.Кар.сп.Р.П./ . Це спадщинне майно уявляє собою на значнім шматку землі невелике хазяйство, якого мусіло вистачати й на те, щоб кмет міг ходити в військові походи в дружині князя на своїх конях і з своїм знарядженням, як це бачимо з "Слова о Полку Ігоревім". Це було хазяйство в однім селі, на що ясно вказують 58.та 64.ст.Кар.сп.Р.П. виразами: "А в селъ сьяной ржи" і "А того же села 5 стожей сьна". Останній вираз 64.ст. зв'язує її з 68.ст. і вказує, що все, описане з 58.до 65.ст. відноситься до "того ж села", а як ст.68.входить сюди й уявляє собою підсумок всього з 49.до64.статті, то і все, описане в 49-57.ст. відноситься сюди ж і належить до "того ж села".

Вказані статті розповідають, яке то було хазяйство, з чого воно складалося, як воно велося і скільки що коштувало; вони промовляють про правовідносини в селі на ґрунті ведення хазяйства. Це дуже цінний матеріал для правника, історика, економіста, соціолога. Вважаючи це важливими темами, які вимагають спеціальних праць, ми тут зробимо тільки короткі зауваження в загальних рисах, підкресливши, що повний зміст відділу з 49-65.ст.Кар.сп.Р.П. можливо шукати тільки в зв'язку з цілою Русь.Правдою. Та й ціла ця пам'ятка набуває собі багато пояснень з цього відділу, особливо про закупів, холопів, ключників, кметів; про економічні і правові відносини між "господином" і економічно зв'язаними з ним, про опіку і т.д..

УІІ.

В 49. і 50. ст. розповідається про вівчарство і кізлярство хазяїна. В день вираження свого в військового похід він мав на хазяйстві 22 вівці, 21 барана, 22 кози, 21 козла. Для такої отари, щоб пасти, доглядати і зимувати та харчувати, треба було чабана з підпаском. Вони були наймити, холопи, бо про рабів у цім хазяйстві не згадується — їх немає в інвентарі хазяйства. З отари був прибуток ягнятами, рунами, смушками, хутрами, мясом, лосем. Про молочарство овече та козине не згадано. Од кіз прибуток був козлятами, шкурами та мясом. Шкури козині йшли на взуття. До цієї отари могли прийматися на випас та догляд за плату вівці і кози од смертів, закупів і ін. Про це промовляє 73. ст. Кар. сп. Р. П./55. ст. Тр. сп./ . Баранів можна було держати й довше на руна, щоб стригти двічі на рік, а козлів довше року-двох не можна було держати, бо був би тільки зайвий видаток на них. Тієї кількості овець та кіз, що почислено в 49. і 50. ст. одночасово в хазяйстві ніколи не бувало, але в біжучому рахунку з року на рік такий підсумок був, через те й опікун мусів за те відчитатися, подаючи рахунок і на те, що здохло чи взагалі загинуло. Про коровяче молочарство згадано, а про овече та козине ні. Треба думати, що його не було, як і тепер в Україні. Ці статті свідчать і про вовняний промисел та торг. Коли цієї кількості годів не держали в натурі, то була вартість їх, а куни, гроші, приносили "різи", %, тому рахунок на 12 років, як приплід.

В ст. 51, 52, 53. означено, що в спадщину зосталося 3 свині, 3 кабани і 3 підсвинки. Свині швидко і дуже плодяться, хоч попадаються й неплідні льохи. На зимівлю свиней треба багато харчу, особливо полови та ячменю. В одній черідці багато свиней держати не можна: вони розбігаються. В спеку для них потрібні ковбані з водою та грязюкою. Взагалі свинарство вимагає багато клопоту і добрих умов. Тому в великому масштабі в старі часи воно скорше не велось взагалі. Кабанів, як і козлів, немає вигоди держати більше 1-2 років. Помести є постійною загрозою свинарству. Подані в 51-53. ст. рахунки уявляють собою підсумок, очевидно, такого хазяйства свинячого, про яке розповів арабський письменник Ібн-Дусте /кусте/. Він каже, що на Україні пасли свиней, як отари овець. Це хазяйство примітивне; в наші часи неможливе. Тому не треба підходити до того свинарства з сучасною міркою.

Свині в кількості 9 голів уже вимагали до себе обслуги для догляду, годівлі, випасу. Треба було наймита і для цього.

З 54. та 55. ст. бачимо, що хазяїн, ідучи в похід забрав з собою коней, а дома зіставив тільки 2 жеребні кобили, лошицю та старого жеребця. Це те ж невелике хазяйство, але теж вимагає собі сіна, вівса, випасу, ячменю, соломи, пастівника, пастуха. Тому треба було ще й до цього наймита, який і орав, і в полі працював, і дома доглядав.

Про рогатий скот читаємо тільки в 56. ст. Покійний мав на хазяйстві "от старьх коров 3 быкъг" і лоньску телицю. З биків один бугай. Кобил та биків вистачало якраз на два тодішні плуги. Про них і згадується в 58. ст. В тій же 56. ст. згадується про молочарське хазяйство. Але для догляду за коровами та волами і за телятами, для роботи волами в полі, для обслуг скоту зимою і для випасу літом теж треба було наймита, а то й погонича, який літом був і за пастуха. Вдова з малою дитиною /сином/ та дочкою не могли справитися самі і треба було наймитів. Їх треба було годувати, оплачувати, за ними треба було доглядати. Їх служба була по договору найму. Цих наймитів у хазяйстві 49-65. ст. Русь. Правди було кілька душ.

Як ми казали в першому зшиткові, наймит - це закуп, холоп по Русь. Правді. Хто "нанявся-продався", то б то продав свою працю, свої послуги і обмежив свою свободу зобов'язаннями служби. Хто найняв - той закупив собі оте від наймита. В 73 ст. Кар. сп. Р. П. /55. ст. Троїць. сп. / закупа названо наймитом /"продаст ли господин закупа обель, то наймиту свобода"/. Продати - це найняти. Перенайом без згоди найнятого заборонявся. Порушення цього касувало договір найму, через те в цім випадку "наймиту свобода". Ясно, що на ґрунті хоч би матеріальних взаємовідносин і розрахунків між наймитами і хазяїнами мусіло виходити багато непорозумінь, спорів, сварок - всього, що виникає із сутичних інтересів. Це явище постійне, а тому вимагало норм, і звичай безперечно виробив для тих явищ свою постійність певної практики розв'язань. Тому і в Р. Правді норми 70. і сл. ст. Кар. сп. чи 52. ст. Тр. сп. Русь. Пр. не є випадковими.

Навіть бжолі в цім хазяйстві згодом вимагали наймита. Поки було два рої і взагалі в перші роки хазяйства ще можна було обійтися без спеціального доглядача за бжолами, чи можна було ставити родини в чужу пасіку - "дати настави в мед". /47. ст. Кар. і 46. ст. Тр. сп. Русь. Правди/. Ця операція схожа з віддачею закупом овець на випас в отару "господина". Але далі, коли йшло розмноження роїв, показане в 57. ст. правильно, то стало треба і спеціального доглядача. Виросла потреба в ульнях, які треба було зробити, як читаємо про цей виріб у Ібн-Дусте /Дусте/, або треба було добати в лісі борті по деревах. Коли пасіка виросла до 30-40 пнів, то вже без пасішника обійтися не

можна було і це хазяйство вимагало ще одного наймита.

З 54-55.ст. бачимо, що в них очевидно пропущено приплід третячин і старіших жеребців у кількості коло 52 голів, бо відповідно 52 кобилам розплоду й їх повинно було б за 12 років наплодитися приблизно стільки ж. Як в 55.ст. на 9 кобил приплоду припадає 10 жеребців приплоду, або і в 54.ст. приплоду однолітніх на 10 кобил 10 жеребців. Така велика недостача якраз жеребців вимагає пояснень. Можливо, що переписчик пропустив, а можливо, і це мвидче, що масток, не мавши воюка для дружини, мав військову повинність, коли нема кому йти в військо з кіньми, принаймні розводити і постачати князеві коней для військових потреб. На цю думку наводить і зміст 55 ст., в якій пораховано 10 жеребців, а з суми поцінки в хазяйстві їх викинено. Чому? Коли один жеребець пішов на заміну старого, то 9 жеребців пішли з хазяйства, на військову потребу князеві. Що в мастку було коневодство, на це вказує і 61.ст. Кар. сп. Р. П., де читаємо про великий засів овса, який йде тільки на годівлю коней. В опису походу 1185.р. читаємо: "бяхуть бо у них конь тучнии вельми". /Іпат. літ./ . Були одгодовані для походу, а для того треба було вівса. Коні так були потрібні для походів, що здобич їх од ворога, як і здобич полону, з задоволенням підкреслюється і в літописі /напр., Іпат. літ. під 1185.р./ . Ячмінь дається коням здебільшого молотим, а в часи Русь. Правди це майже виключалося з технічних причин. По 62. ст. бачимо, що ячменю сіялося майже в 4 рази менше, як вівса. Мабуть його сіяли тільки для одгодівлі свиней. На годівлю свиней ячмень варять. Ці деталі промовляють теж про таке хазяйство, яке в данній ситуації вимагало найманих робочих рук.

Зі всього ясно, що це хазяйство мало велику потребу в робочих руках, які могли бути або рабами, або наймитами. Рабів у цьому мастку не було, про що свідчить його інвентар. Тому були тільки найняті руки, які могли бути із людей свободних, і з найнятих од володільців їх рабів. Самі вони, як недієздатні, не могли найматися. Коли не було хазяїна чи уповноваженої особи, то можна було взяти раба чи рабу без договору з хазяїном, але з того виникало зобов'язання перед хазяїном і з того зобов'язання треба було обілитися. Через те, що і того, кому треба було наймита, могло не бути дома і таким чином не було кому домовитися, то і свободний міг стати на службу без договору і з того виникали взаємні зобов'язання по фактичному стану речей, бо тодішня правосвідомість уже промовляла, що ніхто не може збогачуватися чужими коштами і чужою працею безвинагородно. Міг бути і перенайм до другого хазяїна, але тільки з виконанням умов, установлених звичаєвим правом. Про це ми писали в першому зшит -

кові, розглядаючи зміст 102-105.ст.Тр.сп.Русь.Пр., які передбачують вище вказані матеріальні умови побуту /119. і сл.ст.Кар.сп.Р.П./.

Як життя уявляє собою цілість побуту і всього звязаного з ним, так і право певного народу. 31.ст.Кар.сп.трактує про крадіж коней, 39.ст.про крадіж окоту, овець, кіз, свиней, а в 49-56.ст.ст. якраз і перечислені ці об'єкти хазяйства, як і в 42.ст., яка згадує і про "коровине млеко". Так і далі. Це теж зливає 49-65 ст. в одноцілість з Руською Правдою і при інтерпретації вимагає гармонічного, конструктивного звязку зі змістом цілої Руської Правди, а не якої б не було сепаратности права чи побуту.

58.ст.Р.П.каже про власну розпашку землі в мастку своїми двома плугами, про свій засів, свою оранку і свій умолот. З того, що тут показано два плуги своєї обробки незмінно на протязі 12 років, виходить, що опіка старалася продовжувати хазяйство так, як воно було заведене до неї, по можливості нічого не міняючи, наче продовжувала жити воля-покійника останнього менту його життя. Тому то своїми двома плугами незмінно вкорювалася та сама кількість землі на протязі 12 років, яка засівувалася незмінно 16-ю посівними мірками жита і од того в середньому виростало що року все те саме число кіп. Маємо дуже цікавий вияв погляду на опіку. Вона є продовженням волі покоїтника, виявленої ним в фактах, але без дальшої ініціативи, бо носій волі вмер і вона не може далі виявлятися інакше, як виявилася. Опікун не має своєї ініціативи в веденні сільського господарства, продовжує волю покоїтника і звязаний нею.

Статті 59, 60, 61 62. трактують про чужу запашку землі - це робота ролейних закупів і відносини та рахунки з ними. Ця операція теж продовжувалася незмінно, як було у покоїтного. Вона росла так само, по тих же правилах, як у покоїного було заведено. По 59.ст. і 60 закупам дано було немолочений хліб на сівбу, вони сами змолотили його, зобов'язавшись вернути посівне і заплатити присипку немолоченим хлібом. як брали на засів, а по 61. і 62 ст. овес та ячмінь покоїтник роздавав зерном, то й розрахунки йшли зерном. Навіть арендна плата не росла і не падала за всі 12 років, а зоставалась незмінною як показано в 63.ст Кар.сп.Р.П. Верталосся взятє на сівбу ів виплату аренди давалосся. половину взятєго на сівбу /"метано на 2 копны 3-ь, . . . на 2 половныкы 3-й"/. Для часів Русь.Правди це була досить висока платня. Так було, мабуть, через військові одбутки по мастку, які лежали на володільцеві його.

Судячи по рахунках 59-62.ст.Кар.сп.Р.П., операція роздачі зерна чи кіп на посів на заарендованій землі була дуже поширеною, розросталася і приносила землеволодільце-

ві багатство. Ролейні закупи — це арендатори. Вони зобов'язані додатковими одробітками "господинові" і в цій ролі вони наймити. Форма договору складна, як і відносини. Інтерпретація 70-75.ст.Кар.сп.Р.П. повинна бути в зв'язку з 59-63.ст. і це викликається тим, що інтерпретація може бути тільки в площі правосвідомості населення і його матеріальних умов життя по моменту існування правової норми, особливо норми звичаєвого права. Рахунки, подані в 59-75.ст.Кар.сп.Р.П. дуже складні для селянина і в них легко скривдити його. 70-75.ст.Кар.сп.Р.П. якраз містять в собі норми для охорони й оборони од скривджень і зловживань з боку хазяїна. Рахунки зроблено й подано так, що сільсько-господарські об'єкти легко замінюються грошима і приплід замінюється складними процентами, як приплодом. Руська Правда — це не кабінетна робота теоретика, що може бути й фантазером, і вигадчиком ще неіснуючих відносин, а голос практики існуючого життя в його конкретних умовах і реальностях. Тому кожна стаття Русь.Правди розкриває свій зміст і змісл тільки в реалізмі самого життя, що відбивається в звичаєвому праві теж реально.

Очевидно, що складні обрахунки в хазяйстві вимагали ведення записів праці рахівника, економа, прикащика. Ця робота повинна була у когось зосереджуватися, хтось мусів вести всю її зводку акуратно, систематично, одноціло. В часи Русь.Правди таку роботу могли вести метельник, тивун, ключник, про яких згадано в 121.ст.Кар.сп.Русь.Пр. /104.ст.Троїць.сп./ де річ іде про службу в тивунах та в ключниках по договору і без договору. Ясно, що функції тивуна та ключника зв'язані з непереривністю та незмінністю виконання обов'язків, бо в противному разі в рахунках хазяйства утворився б хаос, була б плутанина, легко сталися б усякі "увередження". Через це покинути самовільно виконання цих обов'язків без передачі їх довіреній особі чи хазяїнові і без відчитности звичаєве право не дозволяло. Про це трактується в 121.ст.Кар.сп.Р.П.

Нарешті, що до 64.ст.Кар.сп.Р.П.про сіно. З неї видно, що в маєтку що року накошувалося 5 стогів сіна, а за 12 років це виходило 60 стогів. Розуміється, що сіно держати довго не можна, бо воно погнило б, зіпсувалося б, застаріло б. Тому його або згодовували коням, вівцям, козам, коровам, або продавали. Очевидно, рахунок стогів на 12 років був основним для відчитности. Коли якого стога не доставало, треба було подати відчит де він, на що його вжито, взагалі куди він дівся. Проте, сіно наче б то в рахунок 63.ст.неввійшло. Коли так, то чи не тому, що воно пішло на годівлю жеребців для військової потреби князя?

В часи Руської Правди гроші були дорогими, в обігу їх було мало, обмін і розплата йшли натурою. Самі гроші

Самі гроші звалися по натурі: гривня - од кінської Гриви, куна - од куніці, скот - од скоту, і т.д. Платня за аренду землі була копами, половниками зерна, а в додаток ще й одробітками, послуhanнями, службою. 71. і сл. ст. Кар. сп., 53. ст. Троїць. сп. Р. П. показують, що ролейні /од слова рілля/ закупи брали землю в аренду з обробкою або своїм скотом /плугом/, або хазяйським. Робота ж була тільки закупа. Коли скот хазяйський, то закуп брав його на свою відповідальність. /71. ст./ Очевидно, що розмір і характер платні за аренду були залежними од різних умов. Коли коні чи скот, як сказано в 71. ст. Кар. сп. "плуг і борона" були хазяйські, то за аренду треба було платити більше, ніж це показано в 59-63. ст. Кар. сп. Р. П., а як свої, чи, як сказано в 71. ст., "свійські", то менше, а саме, як показано в 59-63. ст. ст. Надвишка платні за хазяйські "плуг та борону" при натуральних розплатах поповнювалися одробітками, послухами, роботами до основної платні натурою - молоченим чи немолоченим хлібом. Кількість цього хліба вказана в 59-63. ст. ст. Решта урожаю зоставалася за купові за його працю, ініціативу, старання. В хазяйстві, описанім в 49-65. ст. Кар. сп. Р. П., одробітків і послухань, мабуть, не було, або-ж були дуже незначними, бо про них і не згадано. Хазяйство це не мало на обробку землі стільки скоту, щоб його можна було ще й давати в роботу ролейним закупам. Могли бути якісь послуhanня на косовицю чи гребовицю сіна чи на якусь невелику поміч у хазяйстві, але в незначній мірі, тому про це навіть і не згадується. Коли закуп взяв зерно на сівбу або чим заборгувався на одробіток і з якихось причин у його на ґрунті цих взаємовідносин виникли непорозуміння з хазяїном, то 70-73. ст. Кар. сп. Р. П. вказують повний вихід для залагодження. Таким чином, вартість зерна, взятого на посів, і половина цієї вартості за аренду, були основою розрахунків межі землеволодільцями і ролейними закупамі. Державні податки і одбутки лежали на хазяїнові землі.

Була ще одна форма аренди, про яку маємо вказівки в 73. ст. Кар. сп. /55. ст. Тр. сп. /Р. П., де закупів названо "наймитами" у сільському господарстві. Це розглядаємо в звязку з 72. ст. Кар. сп. /54. Тр. сп. /Р. П. Хазяйство, описане в 49-63. ст. Кар. сп. безперечно мало наймитів і в зміслі отсих статтів. Платили їм звичайно не тільки грошми, а й натурою. Такі закупи в платню за свою службу могли мати від господаря умовлений присівок землі, з якого збирали хліб для своєї родини. Хазяїн своїм скотом обробляв той присівок, своїм зерном засівав, а наймит, чи його родина працювали над тим присівком. Це і в початку ХХ. століття на Україні ще траплялися оттакі взаємовідносини. Робіт -

ники чи робітниці одержували з платню присівок хліб, чоботи, сорочки, спідницю, свиту, кожушанку, платок шапку, ягницю і т.ін. з невеличкою додачою грішми. Бувало це в маленьких хазяйствах. В XI-XIII століттях така розплата була звичайним явищем. Про присівки маємо згадку і в арт. 7-8. розд. XI Лит. Стат. 1529 р. Закуп-наймит міг жити у господаря, а міг жити і дома - це знову не однакові взаємовідносини, бо закуп проживаючи дома віддавав не всі свої сили хазяйству господаря а затрачував частину їх і на своє домашнє господарство. Питання про ці відносини зовсім не розроблене.

Нашим головним завданням було розкрити реальність правильність та значіння сільсько-господарських рахунків 49-65.ст. Кар.сп.Р.П. і виправити арифметичні помилки переписчиків. Аналізи тих статтів ми тільки торкнулися, щоб зачепити одні питання, поставити другі. Тих питань виникає багато. Деякі самі напрашуються. Але це не входить у головне завдання цих моїх тільки підготовчих начерків. Тому деяких питань ми навіть не зачепили. Напр. питання: чому плата хазяїнові йшла не од урожаю з обробленої і засіяної його землі, і не од площі її, а од кількості зерна, позиченого чи даного на посів то б то в арендній формі за користування землею і за позику зерна на посів? Така форма позики існувала і називалася "дати жито в присип". Чи не було це під покришкою аренди землі операцією позики зерна на 50 % різу в обхід 48, 66. і 67-ст. Кар.сп.Р.П., якими дозволялося брати різу на рік не більше 20 %? На це вказує характер операції й її непереривність з ростом % на %. Ми гадаємо, одначе, що це була складна форма договорних арендних відносин в нерозчлененому вигляді позики зерна з присипкою на його, аренди землі з платнею за неї зерном і своєобразного договору особистого найму на одробітки. При цій формі взаємовідносин хазяїн ніколи не залежав од урожаю і ніколи нічого не губив, бо ролейний закуп, чи вродить що, чи не вродить, чи багато вродить, чи мало, чи витовчуть кочовники, чи попасе кіньми чиясь дружина - однаково мусів платити йому аренду кількістю в I I/2 рази більшою, ніж взяв на посів. Могло статися, що закупові один рік витовкли його хліб кочовники, другий рік випасли дружинники, третій рік не вродило... Тоді він ставав страшенно заборженим і мусів шукати рятунку хоч би так, як про це сказано в 70.ст. Кар.сп.Р.П. В країні свободи творилася економічна залежність подібна тій, про яку Юлій Цезар описуючи Галлію, писав: *plebes paene servorum habetur loco.* (De Bel. Gal., Com. II, c. XIII). / Становище клієнтів і всадників /верховців/ в Галлії дуже подібне до закупів, холопів і кметів на Україні. Економічна залежність смердів,

закупів, холопів була такою, що приводила до бунтів і далеко не з теоретичних міркувань появилися в Русь. Правді ті норми, якими обмежуються "різи" і дається оборона прав закупам та холопам. Це стан людей свободних, це не раби, але ж економічна залежність так зобов'язувала їх, що зв'язувала їх свободу. Аналіз 59-62 ст. дає великий матеріал для вивчення становища ролейних закупів. Літописи — це дуже цінна допомога при вивченні Русь. Правди. Напр., під 1068 р. в Іпат. літ читаємо, що "людье Кыевотии" вимагали од князя Ізяслава дати їм "оружья и кони", щоб битися проти Половців, які розсіялися по землі. Звідкіля князь міг брати коні в таких випадках? Чи не дає нам на це відповіді 54 ст. Кар. сп. Р. П., де з підотчетного опікунського обрахунку десь поділося коло 52-х жеребців? Чи не знаходить в літописі собі пояснення ота недостача? Очевидно, що піші дружинники князя і "людье", коли треба було коней для потреб війни, мали їх од князя, а князь мав їх од землеволодільців, які розводили коней. Лядський князь Болеслав, допомагаючи князю Святополкові, отаборився в Києві і зробив розпорядження: "Розведете дружину мою по городом на корм". /Іпат. під 1018 р./ Але городи мали харчі з сіл. Як ця харч доставалася в городи? Про своїх дружинників читаємо, що князь "распусти дружину по селом". /Напр., в Іпат. л. під 1096 р./ Кмети розїхалися по своїх мастьках, в свої села. Вони могли не бути дома через пробування в поході чи в полоні і 2-3-4 роки. Ці матеріальні умови життя вимагали від них довготермінової позики чи роздачі селянам зерна і такої ж аренди, тому творилося довготермінове закупництво самими обставинами життя. А з цим виникали і складні розрахунки за кілька років, виникали і спори хоч би за ті половинки, куди й кому їх прираховувати, в який рік їх скидати з обрахунку й т. ін. як спори і за "отарицю", бо збільшення її установлювалося природою, а не математикою. На ці спори й утворилися ті норми, які містяться в 70. і сл. ст. Русь. Пр. Кар. сп. Очевидно, що на участку землі на два плуга оранки і на 16 мірок посівного зерна могло вродити на рік і значно більше ніж 100 кіп хліба і значно менше. Рахунок 58. статті Кар. сп. Р. П. є середнім числом для урожайности, здобутим експериментально. В часи Русь. Правди знали вже значіння середніх чисел і використовували це для розрахунків і в судах. Опікун міг старанням та вмінням своїм мати і по 120, по 150 кіп на рік, але відчитатися мусів тільки за 100 кіп, а решта зоставалася йому в нагороду. Коли не доставало до 100, то він за свою недбалість, за своє невміння хазяйнувати платився своїми кунями, або мусів постаратися поповнити недостачу одного року урожаєм другого року.

В літописі ми читаємо про безпосередню заінтересова-

ність дружини князя в добробуті села. Про Долбську Раду кн. Святополка з своєю дружиною і кн. Володимира зі своєю дружиною про похід "на конях и в лодях" на Половців 1103. року так розповідається в Іпатьєвськ. літ.: дружина Святополкова завважила, що "не верема воевати веснь, хо - чемь погубити смерди и ролью им". На це кн. Володимир відповів: "дивно мя дружино, оже лошади кто жалуеть, ежже ореть кто, а сего чему не расмотрите, оже начнеть смерд орати и Половчин приѣха, вдарить смерда стрілою а кобылу его поиметь а в село въѣхав поиметь жену его и дѣти и все имънѣ его возъметь, то лошади его жалуешъ, а самого чему не жалуешъ". Це запис надзвичайно промовляючий, він кидає пасмо світла на 49-65, ст. Кар. сп. Р. П., як і ці статті на цей запис.

Як відомо, свинарство було дуже розвиненим у Кельтів в Галлії. У Галлів на харч багато вживалося свинини. Те саме ми бачимо й у Сербів, у Хорватів, у Чехів, у Словаків, у Українців, якраз у Славян адриатичної раси і якраз на тій території, де було найбільше виселенців Кельтів з Галлії. Кельти вплилися в цих Славян і принесли їм назви Богемів, Бойків, Лемків, Гуцулів, Велинян, Галичан, Антів, Русинів, а також географічні й інші назви. Виникає питання, чи не занесено було ними впливу і в творчість норм права 49-65, ст. Кар. сп. Русь. Пр., та й інших норм?

Такого роду питання і такі картини сільського гос - подарства, економічного стану, соціального ладу накладають нам статті звичаєвого права Руської Правди. Теми цікаві, але, нажаль, мало вистудіювані і тому вимагають для себе глибшого вивчення, ріжностороннішої аналізи і конструктивної синтези. Все, що досі писали, напр., про закупів, холопів, смердів, не задовольняюче і вимагає перегляду.

УІІІ.

Ціни, які існували в часи Русь. Правди в гривнях, нога - тах, різанах, кунах, мусять цікавити не тільки економістів та істориків, а також і правників, бо кари вимірялися також грішми, які треба було платити, або одслужити, а це могло спричинитися і до потері прав, бо за неплатіж продавали людину в рабство, а вже напевно віддавали в підневольну службу чи роботу, "поки виробиться". Означення грошових одиниць в Русь. Правді дає можливість легше відшукати й час утворення норми права, а це для правника має своє не мале значіння. Нажаль, питання про вартість грошей, не зовсім ясне.

Прозоровський установив, що в Русь. Правді вартість

гривні не однакова було в різні часи. Найстаріша гривня ділилася на 20 ногат або на 50 різан, а варту була на золото од 7 руб. 12 $\frac{26}{27}$ коп. до 8 руб. 29 $\frac{17}{27}$ коп. Друга гривня, що настала після цієї, ділилася на 90 кун, а варту була коло 6 руб. Третя гривня, що настала після кн. Ярослава, ділилася на 50 кун, як і перша ділилася на 50 різан, і варту була коло 3 руб. 32 коп. Таким чином, в третій період різана стала зватись куною, але різана першого періоду по цінності значно вище куни. Проф. Вл.-Буданов, подавши ці відомости з Прозоровського, пропустив, що остання гривня мала в собі 50 кун. /Христоматія, вип. I, вид. 1872. р. стор. 27./

В 25. і 26. ст. Акад. сп. Р. П. читаємо назви грошових одиниць такі: гривня, ногата, різана, куна. Можна було б думати, що це відноситься до тих часів, коли гривня мала 90 кун, тому різану названо окремо від куни. Одначе, аналогічні 41. і 42. ст. Кар. сп. Р. П. показують, що в цих поцінованнях куна і різана те саме і що їх в гривні показується одне число - 50. І в Акад., і в Карамз. спис. в цих статтях однаково: кінь 2 гривні, віл I гр., лоньшина $\frac{1}{2}$ гр., баранець I ногата / $\frac{1}{20}$ гривні/. Але в Акад. сп. кобила 60 різан, корова 40 різан, теля 5 різан, а в Карамз. сп. кобила 60 кун, корова 40 кун, теля 5 кун. Назви "різана" в 41. і 42. ст. ст. Кар. сп. немає, а стоїть "куна". Коли ціна на коня, вола, лоньшину і барана по тих списках однакова, то й на корову, кобилу й теля теж мусить бути однакова. Виходить, що різана й куна тут те саме. Тоді в цій гривні 50, а не 90 кун і це вартість гривні після кн. Ярослава, тобто - пізнішої гривні, яка коштувала золотом коло 3 руб. 32 коп. В ст. 26 Акад. сп. Р. П. "третяк 15 кун" /якраз тільки в цьому випадку і вжито назву "кун"/ є очевидною помилкою - треба поправити на 30 кун. Третяк більше за лоньшину, тому дорожче. За лоньшину в Акад. і в Кар. сп. стоїть $\frac{1}{2}$ гривні, то б то 25 різан або кун, значить, за третяка мусить стояти, як в 42. ст. Кар. сп. 30 кун чи різан, а не 15. Послідовно за цим корову поціновано на 40 кун. Нарешті, в 42. ст. Кар. сп. немає різан, а стоять тільки куни. Все це показує, що в цих статтях поцінки зроблено грішми вартости часів після кн. Ярослава. Це зробили, мабуть, переписчики з попередніх списків, в яких ціни не відповідали новішим часам.

З цих поцінок бачимо, що кінь був дорожче за вола в 2 рази; за корову в $2\frac{1}{2}$ рази; за кобилу в $1\frac{2}{3}$ рази; кобила була дорожча за корову в $1\frac{1}{2}$ рази, а віл дорожчий за корову в $1\frac{1}{4}$ рази. Масло було дорожче за сир в 10 крат. Тепер сир тільки в трічі дешевший за масло.

В 49.-57. ст. Кар. сп. Р. П. читаємо назви грошей: гривня, ногата, різана, а кун немає. Ціни в деяких випадках значно різняться від вище поданих. Напр., кобила 3 гривні /в 2

1/2 рази дорожча, як в 42.ст./, корова - 2 гривні /знову в 2 1/2 рази дорожче, як в 42.ст./, свиня 1/2 гр., або 10 ногат чи 25 різан або кун /в 5 раз дорожче, як в 42.ст./ і т. д. Поцінування вола не подано, але, коли вил по 42.ст. дорожчий за корову в 1 1/4 рази, то вил в 56.ст. повинен коштувати 2 1/2 гривні. Виходить з цього, що назва грошей стара, а висока ціна показує оцінку вартістю нової гривні, після кн. Ярослава. Можливо, однак, і подорожчання скоту та коней. Оцінка 42. і 49.-57.ст. Кар. сп. Р. П. різних часів, а тому і самі статті чи їх редакції різних часів.

Приблизні ціни часів 49-65.ст. Кар. сп. Р. П. при гривні вартістю коло 3 руб. 32 коп. золотом, будуть по цих обрахунках такі: вівця 6 ногат або коло 1 руб.; так і коза; баран 10 різан або коло 66 коп. - стільки й козел; кабан 6 ногат або коло 1 рубля; свиня 1/2 гривні або коло 1 руб. 66 коп.; кобила 3 гривні або коло 10 рублів; кінь 5 гривень /в 1 2/3 рази дорожче за кобилу/ або коло 16 рублів; корова 2 гривні або коло 6 руб. 65 коп.; вил 2 1/2 гривні або коло 8 руб. 30 коп.; рій з медом і вошиною 1/2 гривні або коло 1 руб. 66 коп.; за роботу жінці на літо 1 гривня або 3 руб. 32 коп.

В ІУ. Новгородському літопису /вид. СПб. 1848. р. стор. 12./ під 1169. роком читаємо, що полонені Суждальці на продаж цінувалися по 2 ногати, тоб то по 33 копійки один. Там же під 1179. роком записано, що хліб в Новгороді був по 2 ногати, тоб то теж по 33 коп. В слові о Полку Ігоревім читаємо, що в 1185. році були раб з Половців по 1 різані, то б то по 6-7 коп. за одного, а раба по 1 ногаті, то б то по 16-17 копійок за одну невільницю. Виходить, що не тільки кінь, кобила, вил, корова, а й вівця, баран, свиня були дорожчими за раба чи рабу. Хліб теж був дорожчий за раба і рабу. Розуміється, це взагалі, середнє число, бо в окремих випадках раб і рабиня могли мати дуже високу оцінку, в залежності од своєї індивідуальности. Але всякій раб і всяка рабиня, які б вони не були, доки були рабами, вважалися за об'єкт і не були суб'єктами права. Тому по III.ст. Кар. сп. Р. П. "от челяди плод или от скота" трактувався однаково, як майно власника, тай годі.

З такої за роботу свобідної жінки бачимо, що праця свобідного цінувалася вище праці невільника чи раби. Та й з 40.ст. Кар. сп. Р. П. бачимо, що праця свобідного, хоч і примушеного одробляти, оплачувалася безмірно вище, ніж вартість на ринку раба чи раби. Це показує, чого вартою була праця рабів і як низько вона оплачувалася через її малу продуктивність. Може це було одною з причин, чому полонених Русь продавала в рабство в Грецію, в Азію, в Італію, а не використовувала їх дома на розвиток свого сільського господар -

ства в ширшому масштабі, хоч хліб і був дорогим. Землевласники, які були вже в часи Русь.Правди і пильно доглядали за межами своїх володінь од всяких порушень сусідами /83, 84. і ін.ст.Кар.сп.Р.П./, вели своє сільське господарство так, як це описано в 49-65. і ін.ст.Кар.сп.Русь.Правди, тобто тільки почасті своїми засобами і власною обробкою, а переважно через свобідну клясу закупів, холопів. Ці люди, як свобідні, працювали і на себе, а тому старалися, хоч фактично, через економічну залежність та заборговання, були залежними, наче раби, хоч юридично і були свобідними. Економічне поневолення свобідного населення було для землеволодільців у ті часи вигіднішим, ніж інститут рабства, бо свобідна праця була продуктивнішою й вигіднішою, ніж рабська. Все це приводить нас і до ще неясного питання про о г н и щ а н - тут ми теж знаходимо пасмо світла тодішньої сучасності. Ця справа теж вимагає висвітлення і вивчення в обставинах часу.

Матеріальні умови життя і взаємовідносин, як це виявляється зі змісту 49-65.ст.Карамз.сп.Русь.Правди, показують, що ці статті давнього походження - у всякому разі вони існували вже до XIII. століття. На це вказує і той факт, що в них нічого не згадується про гречку. Думают, що гречку принесли на Україну Татари. Вони прийшли в XIII віці тоді й гречку принесли. З тієї причини, що гречку занесли погані, вона й сьогодні у Чехів та Словаків називається поганкою, а іншої назви у них немає.

Ми подали тут кілька нових ідей, обґрунтовань і висновків. У цій сфері, однак, люди завше найбільше помиляються - така природа і людей, і цієї ідейної сфери. Наукова критика, яка є найкращим другом істини, працюючи в світі ідей, обґрунтовань і висновків, є кращою запорукою дальших успіхів праці, очищення зробленого від помилок і дальшого прогресу в науці, що шукає правдивого знання. Ми ждемо критики ради знищення помилок нашої розвідки. Тільки критика допоможе правдивому висвітленню українського матеріального і ідейного минулого, знання якого нам необхідне, бо більше виростає з меншого, правдиве з освітленого темного й заплутаного, а сучасне та будуче - з минулого. Творити будуче можна тільки знаючи минуле і ґрунт будучого, а це вимагає знання дійсності і ставлення до всього критично.

Сергій Ш е л у х и н.

З поправками переписано 19-7/VII - 31 року.

Ржевниці біля Праги.

ДОДАТКОВІ ПОЯСНЕННЯ ДО I-го ЗШИТКУ

про значіння слова "ОБЕЛЬ".

В III.ст.Кар.сп.Р.П. про опіку й передачу спадщини опікуном дітям читаємо: " Оже от челяди плод или от скота, то все поимати лицем, что поимал будеть; что ли будеть растерял, то все ему платити дьтем". Ясно, що скот і челядь, невільники вважаються за одно, як річ, як майно, що підлягає нормам річевого права.

Тому, коли б в спадщині, про яку трактується в 49-64 ст.Кар.сп.Р.П., були невільники, люде не свободні, челядь, то це майно було б вписаним в інвентар для опікунської управи нарівні з вівцями, свиньми, скотом, щоб підопічний, ставши "сам собою печаловати", міг все од опікуна "поимати лицем", а коли опікун "что ли будеть растерял", то все оплатив би. Але, в інвентарі 49-64.ст.ніяких людей не вписано. Беручи на увагу, що це хазяйство велось з холопами, ми зробили висновок, що холопи люди особисто вільні, свободні, а не раби, не невільники, не челядь, через що їх і не записано нарівні зі скотом, як записано челядь у III.ст.Кар.сп.Руської Правди. Холопи - це люди свободні, але срочно звязані різними зобов'язаннями, службами, роботом. У хазяїна тут право не на особу людини, а на її працю, службу, одробіток.

В I-му зшиткові я розглянув між іншими термін "обель", "объл", обельний, обіл ний холоп і вказав, що вчені в розумінні цього терміну Руської Правди дуже розходяться. Проф.Сергеевич надав йому значіння діаметрально протилежне тому, як надав йому проф.Буданов, а проф.Дьяконов іде ще далі ніж Буданов і вважає, що назви:обель, раб, невільник є синонімами. /Зшит.І, с.8/. У Дьяконова раб і холоп - це те саме і "холоп не субект, а обект права". /Зшит.І, стор.42/. Проф.Лашенко йде за Будановим і Дьяконовим. Я подав докази проти правильности їх поглядів на холопів Руської Правди.

Моя вина в тім, що я, економивши місце, не повторив аналізу тексту з словом "обель", "обіл ний", як зробив його над словом "хотя", сподівавшись, що читачі самі зроблять це над "обель" тим же методом /с.25-7/. В спільному засіданні Ак.Зіб.Прав.Фак.Укр.Унів. і Укр.Правн.Т-ва мені було зауважено, що інтерпретація Буданова, Дьяконова і ін. правдива, а моя хибна. Як аргумент, опоненти подають, що слово: обель, обел, объл має своїм пнем "обл", а не бел, сьл, біл, і що "обл" означає: повний, круглий, тому "обель" в Р.П. - це круглий раб, мовний раб. В підтвердження цьо-

го наведи три виписки з актів ХУІ.ст., про які скажу на кінці.

Подаємо додаткові пояснення до I-го зшитку.

1/. Що таке слово "обель"; "объл": чи це іменник чи прикметник, чи прислівник? Опоненти вважають за іменник. Але загляньмо хоч би в наведені мною на 38.стор.пам'ятки: слово "обель", "объл" нігде і ніколи в пам'ятках не міняє своєї форми, а всюди вживається як український прислівник в своїй незмінній формі. Це не іменник, не прикметник, а тільки прислівник. В акті після 1440.р. "продал есми имьніе свое набитое объл, вьчно и непорушно за 150 коп"; в акті 1561.р. "продал обель властное селище свое"; в акті 1557.р. "продали ... за 50 коп грошей обель, вьчно и николи не порушно землю пашную"... Слово "обель" вживається в гурті і в одній граматичній залежності, як і "вічно", "непорушно", - всі три вирази відносяться до "продал". Питання: як продав? Відповідь: обель /объл, обіл/, вічно, непорушно. Ясно, що "обель", "объл" - це прислівник, як і "вічно", "непорушно".

2/. Опоненти вважають, що "обель" - це повний раб, невільник, і ти приймають прислівник за прикметник та іменник. Спробуємо за їх указівкою вставити в текст на місце обель, объл на їх думку однозначне слово раб, невільник. Виходить нісенітниця! В акті 1557.р. - "Дублянський посполу з сестрою ... продали ... Мелешковичу ... за 50 коп грошей раб /обель! / вічно и николи не порушно землю пашную" і т.д.; в акті 1561.р. Гринькович з жоною продали "раб /обель! / власное селище свое, добре набитое"; в акті коло 1440.р. Балабан "продал есми имьніе свое набитое раб /объл! /, вьчно, непорушно за 150 коп монети" ... така операція над текстом сама виявляє недопустимість її, бо вказує, що раб і обель різні поняття і заміна одного слова другим творить безсміслицю.

3/. Од пня бел, бъл, біл походять: дієслів - бі /е, в/лити, обілити, прикметник - обел-НИЙ, обель-НИЙ, обіл-НИЙ, прислівник: обель, объл, обіл. В Р.Пр. читаємо обель-НИЙ, обел-НИЙ, обіл-НИЙ, все з кінцівкою НИЙ, яка є прикметою активності. Короткої форми немає. Але слів "облий" і "обло" в Руській Правді немає. В цих словах пень "обл", а кінцівка прикметника ИЙ, коротка форма обл: і пень і кінцівка не ті, що в обель-НИЙ чи в обіл-НИЙ! Од "обл" тільки й може бути обло та облий, а не обель, объл, обельний, обільний. Плутанину творять і далі. Вважають, що обло - це кругло, повно, а облий - це повний, круглий, та ще й раб, невільник! Звідкіля ж тут придача слова раб, невільник? Овель відноситься до обов'язку продавця, до права /продав обель, вічно.../, тому "обель" даються, уступаються, продаються: земля, дворища, лови, озера з рибою, борті, і праця,

служба, челядь, раби.

З правного боку раб завше річ, а не суб'єкт права, тому при продажі дворища, землі, озера, праці, служби, челяді вираз "обель", "объл" вживається в пам'ятках однаково, рівнозначно. Записи в актах: Дублянський "продав землю обель, вічно, непорушно за 50 коп" /1557.р./, чи Балабан продав "імініє свое набитое объл, вьчно и непорушно" /коло 1440.р./ - ці вирази самі протестують проти надання слову "обель", "объл" змісту і значіння "повний, круглий раб, невільник". В актах земля, дворище, озеро, а не раб чи невільник. В актах право та обов'язки в зв'язку з "продав", а "обло", "облий" - це поняття геометричне, а не юридичне. Облий - це овальний, круглястий, яйце-подібний. Овального права не існує, а обельне, обілне право існує, тому й "холоп обидний", "грамота обълная". Геометричне означення може відноситися до фігури й меж, а не до прав та обов'язків. В грамоті черниг. ки. Свідригайла Драгосинечові 1424.р. читаємо, що він дав йому село Косово "яко коли есть у своих обекал границях долго, и широко и ОКРУГЛО". Обло, округло відноситься до міри просторіні землі, як і довго та широко, а обель, объл - до права та обов'язку, як і вічно та непорушно. Бел, бъл, біл, обель, объл, обел - це не геометричні, а кольорові означення, які переносно вживаються для означення правного становища: світлий князь, БІЛИЙ цар, БІЛО-БЕРЕЖЯ, ясний пан, черні книги для запису осуджених, чорна рада, чернь, сіра маса. В Московських пам'ятках "обълними" називали льготників, вільних від деяких податків, повинностей. "Обълними" називали й грамоти на ці льготи чи свободи. І право на це було "обълним" правом. Воно обіляє, визволяє, дає свободу, а не порабощає. Тут обълний - це обілений, звільнений, чистий від обов'язку, а не овальний, чи яйцеподібний, чи облий, і не раб чи невільник, і не позбавлений прав, а навпаки - правний.

4/. В Актах ХІУ-ХУ.в. про відчуження маєтків, коли один переуступає свої права объл, вьчно, непорушно, то другий переймає і одержує їх собі теж обел, вечно, непорушно. Це три юридичні терміни з глибокої давнини і кожен з них має своє власне юридичне значіння. Ці терміни вживаються в актах продажі, дарунку, міни, уділення маєтку за службу. Вони вживаються для певних, відповідних їм, правових відносин. Їх значіння і зміст подаються часто і в описовій формі для ясності й точності. В тих же пам'ятках читаємо й про гарантії прав для того, хто їх придбав, перейняв собі, од хитрощів, несовісности, недбальства того, хто ті права переуступає, передає, так і від третіх осіб з їх претензіями на той же об'єкт. Маємо три юридичні терміни: обель, вечно, непорушно. Кожен з них має своє власне, окреме від другого, юридичне значіння і свій правний зміст.

Тому в актах вживаються ці три терміни разом, бо вони ріж-ного змісту і значіння, не покривають один другого і не заміняють. Коли не вжито якого з цих термінів, то вживається в описовій формі його зміст. Так існує вічне право, непорушне право, обельне чи обільне право, відповідно означенням: обель, вічно, непорушно. Обельне /обільне/ право на-кладає на продавця обов'язок на користь покупця обіляти, очищати, боронити право, яке він продав, вільним, свободним, білим од сторонніх претензій на його, "нагабань", втручань, захватів, оспорювань. Обельне /обільне/ право дає покупцеві право вимагати од продавця, щоб придбане од його право було таким, як він продав - свободним і відповідним умові, та не робило б клопоту з ним. Тому продавець зобов'язаний по цьому праву боронити обельне право, обіляти його од шкоди, клопоту і старатися для покупця, щоб право це своїм змістом відповідало придбаному по умові. Вічно - це про-довженність існування права в часі. Непорушно - це незаїманість, непорушність відчуженого права з боку власника, який вирікся його на віки для нового володільця. Нарешті, ОБЕЛЬ - це обов'язково, зобов'язано для продавця обіляти, очищати, боронити, "оправлювати" відчужене ним своє право для нового володільця від претензій, "нагабань", спорів, боргів, щоб новий володільець не ніс шкоди і мав би його собі чистим од боргів, претензій і т.ін., таким, як купив по умові з продавцем.

В пам'ятках пишеться ріжно: на вьки, на вьки вьчнїе, вьчно, вечно, вечното, у вьк, у вьки, на вьки; непорушно, непо-рухома; обель, обьл, обел, обельний, обелний, обилний. Ми тут доповнюємо тільки останнє.

Обов'язок продавця "очищати" право є дуже давнім і збе-рігся до ХХ століття. В 1388.ст.Х.т.І.ч.с.зак.Рос.сказано, як загальне правило, що добровільно "продавать мѡно имуще-ство токмо свободное". Це відноситься, як до нерухомого, так і до рухомого майна /порівн.ст.1394/. Тут же пояснено, як при продажі очищати, обіляти несвобідність для відчуже-ня. 1392.ст.Х.т.І.ч. вимагає нагадувати "покупшику и про-давцу, дабы они к ОЧИСТКАМ и оговоркам, кои обыкновенно в купчих прописываются, присовокупляли таковыя же касатель-но спора". Це перейшло з давнини, коли права були доладу не оформлені, сумнівні, спірні; коли були зловживання, як при володінні, так і при відчуженні, і було можливим продати чу-же, захвачене, обтяжене боргом, обмежене в праві, в неправди-вих межах і ін. Натурально, що на це в інтересах совісно-сти, докою і довірря та твердості договорів, звертало зда-вен увагу, як звичає, так і писане право. В Статуті ко-роля Владислава II Литви /1420-1423.р./ 13.ст.починаєть-ся: "О продавци имѣнія. Из обычая права ... старого так бывало: кто продал дѣдичство кому, имѣл его боронити от нагабанія три лѣта и три мѣсяцы." Далі йде про охорону

прав і установлюється обов'язок і для покупця проти зло - вживань. /Іречек, Свод Зак. Слов., Прага, 1880. с. 72/. Хто продає "обель", той зобов'язується "боронити" право покупця од претензій третіх осіб.

В грамоті короля Сігізмунда Августа на визнання власності за Київським Михайлівським монастирем на землю, придбану од Кміти /I/II. 1561. р./ вжито терміни "вѣчные часы, непорушно", а терміну "обель" не вжито. Але на його місце читаємо описовий вираз, замість слова "обель", що коли б хто "переказу чинил, або того поискивал", то Кміта і його потомство "мають то ОЧИЩАТИ, яко власність свою, в кожного права".

Друга грамота того ж короля на визнання прав того ж монастиря на землю Гриньковича і його жінки /23/XII. 1561. р./ Тут вжито терміни "на вѣчные часы" і "обель", а терміну "непорушно" немає. Але на його місце в описовій формі сказано, що Гриньковичі "вирікаються тоє продажи от монастира отнимати и того же доходити не могут". Гриньковичи зобов'язалися "шкоди і накладу того монастиря в тому заступовати, і оное селище ... своїм накладом у кожного права ОЧИЩАТИ и к тому монастиру поступовати". /Сбор. матер. для истор. топогр. Киева и его окрест., вид. Врем. Ком. для разб. др. ак. при Киев. ... Ген. Губ. Киев, 1874. с. 41-43/. В акті 13. Нояб. 1557. р. на продаж Дублянським землі Мелешковичу вжито вираз, що землю продано "обель, вѣчно и николи не порушно". /Ак., относ. к ист. Мж. и Зап. Росіи, т. I, с. 173/.

Коли ми спинемо увагу на пам'ятках, поданих в І. зш., в Хрестом. акад. Шахматова і ак. Кримського, в Збір. Розова, в Хрестом. Сімовича, і в ін. вид. пам'яток, то побачимо в актах ХІУ-ХУІ. в. переуступку прав на маєтки "вольно и слободно", "со всем правом", "доброю волею и добрим умишленіем своим, безо лести и без хитрости", з зобов'язанням "заступати" /захищати/, "оправити подлуг земських прав", "очищати", а коли б хто "нагабал", однімав, оспорював що з проданого, то "боронити", як своє право, і коли б хто хотів "у тем имѣнии" новому володільцеві "кривду учинити в людех, а либо в земли, а либо в границях", то продавець повинен "подниматися от всех кривд боронити". Як хто документи "приганить", то володільець їх мусить їх "ОЧИЩАТИ", обіляти од очернення, щоб вони не стали "умертвені" для прав.

Таким чином, обель, обѣл, обіл відноситься до прав, які відчужено, і означає, що відчуження зроблено свобідно, вільно, чисто від чужих прав чи претензій, тому право, відчужене обель, продавець зобов'язувався, коли б виявилось щось противне умові, заступати, боронити, оправовувати, обіляти.

Перейдемо до трьох казусів з "Зборя. стетей по исторіи права, посвящ. М. Вл-му Буданову", в статті проф. Ясинського, 1904. р.

На стор. 452 читаємо про справу в Гроднен. суді 1539. р.

Гинца скаржився на Пищиковича: "Заставил есим ему двое ЧЕЛЯДИ своей у 3 1/2 копи грошей и вжо тому есть лѣт о 15, то пак я не вѣм, в которую причину тая ЧЕЛЯДЬ моя таѣ долго ему служить, а виробитися в него не может". Пищикович на це відповів: "Тая ЧЕЛЯДЬ первей у в Олтуха была, потом он тук ЧЕЛЯДЬ мнѣ ОБЕЛЬ, ВѢЧНО продал, а не запродал".

Виразові "продав" відповідає "купив", а термінові "запродав" - термін "закупив". Купити на певний час - це найняти, а на віки - це у власність. Запроданий - це закуп, "закупний" /термін 70 ст. Кар. сп. Р. П./ . Заставив - це запродав, але не продав на віки. Закуп - це по 55 ст. Тр. сп. Р. П. "наймит", людина вільна але звязана в правах і свободі зобов'язанням боржника, наймита, слуги, робітника. Запродажа, застава, закупство - це юридичні відносини позики, боргу, зобов'язань. Боржник чи зобов'язаний міг відслужувати, одробляти, частками виплачувати, а міг виплатити все і разом, щоб обілитися цілком і стати свободним, обіленим, чистим від зобов'язань. Обільне холопство творить взаємні права й обов'язки сторін, а не відношення рабства, не рабство.

Але, в тільки що поданій памяті річ не про вільну людину, яка сама творить договір і зобов'язується, а про ЧЕЛЯДЬ, про невольників, якими можна розпоряджати без їх волі, як скотом, як річчю, бо вони не суб'єкти, а об'єкти прав і правовідносин. Вони є власністю хазяїна, він помимо їх волі, бажання, згоди має право запродати, заставити, віддати їх на одробіток його боргу, найняти їх комусь на роботу чи службу на певний час, або й продати комусь, як свою власність, "вечно" - себ-то у власність. Роботу чи службу челяди можна відчужити комусь на час, а саму челядь не відчужувати, але можна відчужити і саму челядь - тоді на віки і з роботою, і з правом розпорядження челяддю. Про це тут і спорять: чи "поки виробиться" за зобов'язання хазяїна, чи "на віки" другому хазяїнові? Що до виразу "обель", то він відноситься не до челяді, а до прав і обов'язків хазяїна та його контрагента межи собою. Челядь - це об'єкт операції, яка не може хазяїна речі зробити рабом, хоч річ і зветься невольником, рабом. В той же час "обель" не значить робити з раба невольника, раба, бо раб є рабом завше і його можна зробити лише свободним а не рабом, бо він і так раб.

Позивач каже, що він тільки "заставив двсе челяди", щоб вони своєю роботою ліквідували його борг. А позваний твердить, що ЧЕЛЯДЬ йому продано "вечно", на віки продано не роботу челяді, а саму челядь у власність. Під "обель" він як це очевидно з памятки, розуміє, що йому позивач продав не тільки роботу челяді, а й саму челядь, бо хазяїн її уступив йому все своє право на неї обілено од чіх би там не було прав та претензій і не на якійсь срок, а на віки, то б то у власність.

Цей приклад підтверджує мою інтерпретацію ІО2.ст.Тр. сп. Р.П. /І.зш./ . Участь обельного холопа в перенаймі не-обхідна, бо він суб'єкт прав, а для челяді це не потрібно, бо вона лише об'єкт. Обель не в означенням раба в наведеном прикладі, як і вскрізь. Обель відноситься до прав свободних людей.

На стор.453 подано, як Васиця в 1539 р. поскаржилася в суд на Кудасвича, що вона "запродала" дочку свою Маланку в 1/2 копи, а він її "верне в неволю". На це Кудасвич відповів, що вона "не заставила", а за копу "продала дочку обель, вечне". Васиця відповіла, що "не продавала дочки свої, алем заставила йому", що означає передачу права не навіки. Кудасвич, претендуючи на її дочку, як на рабу, на невольницю, налягав, що мати "продала вечне". Отсе "вечне" й означає у власність, у неволю, а не слово "обель". Уже в часи Руської Правди знали, що відчужувати можна тільки те право, яке сам маєш. Діти у батьків не раби, вони суб'єкти прав і мають до батьків свої права, а батьки до них свої. Батьки не можуть правно продати дітей в рабство, а віддати в найми, на службу можуть правно. Тут завше срочність відносин, а не вічно. Коли таке й трапилось б, то це зловжиток, протиправно. І Суд сказав: "Не есть реч годная, аби матка м'яла дочку, або отець сина в неволю ВЕЧНУЮ продавати, хиба можеть запродати" то б то дати в найми, на службу, на одробіток. Суд знищив "купчий лист", поклавши вагу на "продал вечне", як прикмету рабства.

На стор.451 читаємо, що в 1528 р. Совьевич скаржився на Громику, що він "заставил" Громиці свою дочку в копі грошей, а Громика пенезей не бере і дочки не вертає. Позваний відповів, що "продал он мнѣ девку тую за невольную, а так я тую девку в неволю продал обель, как обель купил". Ясно, що коли "девку в НЕВОЛЮ продал ОБЕЛЬ", то вжиток одночасно з "обель" ще і "в неволю" сам промовляє, що обель не означає "в неволю". "Обель" - це тільки право, вільне від іншого права, від претензій, обілене, чисте від них. Взагалі, термін "обель", "обьл", нігде не вживається для означення рабства, а "обельне" чи "обільне" право не рабське право, воно нігде не означає нищення прав. В І-му зшит. ми вияснили значіння "обель", "обельний", "обильний" для всіх статей Р.П.. Тепер ми робимо це тільки додатково у відповідь опонентам.

Обель, обьл, обіл - це прислівник, як і вічно, непорушно. Ці три терміни відносяться до означення права і кожен з них має своє юридичне значіння, як в праві речевім, так і в праві зобов'язуючій. Термін обель, обіл /продал обьл, обель/ дає праву означення, що воно свободне, чисте, вільне від претензій, спорфв, заперечень, обмежень чужими правами і передається другому саме таким, в протилежному разі на власникові, переуступникові, продавцеві лежить обов'язок боронити, очищати, обілити своє право від усього, що протилежно, обтяжує, зв'язує, обмежує.

відчужене право. При праві зобов'язуючій, чи воно з дого-
рів, чи з правопорушень, зобов'язання теж повинно бути чи-
стим, вільним від інших прав, претензій на той же об'єкт,
від всього, що робить виконання залежним, зв'язаним. Зобов'я-
заний повинен дбати, щоб його зобов'язання було чистим од-
сторонніх залежностей, а далі повинен дбати за його вико-
нанням, задоволенням кредитора, відчитністю, виправданням,
службою, роботою, щоб сторона не терпіла шкоди і одержала
б своє по умові або по праву. Обельний, обільний холоп в
Р.П. - це зобов'язаний чи з договору позики, найму, аренди
і т.ін., чи з правопорушення. Власною працею він розпоря-
жає свобідно, але при зобов'язанні він в міру зобов'язання
зв'язаний й мусить счистити себе від зобов'язання викона-
нням, роботою, службою, виплатою і іншими способами.

52.ст.Тр.сп.Р.П. /70.ст.Кар.сп./, яка терміном "обель"
робить інтерпретаторам труднощі, ми розуміємо так: "Коли
закуп покине господина, то це чисто від вини, як іде явле-
но і кидає для того, щоб знайти грошей на розплату з гос-
подином /для ліквідації зобов'язання/, також як іде чи до
князя, чи до суддів скаржитися на господина за обиду,
/кривду/, то і про цей випадок "не роб'ять его"/не верта-
ють на роботу/, а дати йому правду /суд, справедливість/".
Це стаття для оборони прав закупа, холопа, а не для змен-
шення чи нищення їх.

С е р г і й Ш е л у х и н.

